कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

२०टी०
209

श्रीगणेशायनमः ॥ ॐ ॥ सानंदानंदवल्केस्फुरभिदुरसमामल्ल
वैरीसरोषाः कंसस्रभ्रांतरिस्त्वप्रियसरवसरसोजन्मभास्वत्स्वरू
पाः ॥ रज्येत्नः स्त्रीसभेभास्वदतुलमहिमश्रीभरारंगभूमौ कल्या
णं कल्पयंतां हरिहलधरयोर्नेत्रलक्ष्म्याः कटाक्षाः ॥ १ ॥ श्रीम
द्गोपालभट्टेन द्रविडक्ष्मासुपर्वणा । क्रियते रसमंजर्य्याः टीका
रसिकरंजिनी २ प्रारिप्सितरसमंजरीग्रंथनिर्विघ्नपरिसमाप्तये
स्वेष्टदेवतेभवो वस्तुनिर्देशेन दर्शयन् भानुकरनामा कविर्मंगल
माचरति ॥ आत्मीयमिति ॥ हरशिवाजयतीत्यध्याहार्यः ॥ यच्छ
ब्दावध्याहार्यौ ॥ यः प्रियतमापांगे दधानसन् निम्नोन्नतायां
भुविनीतो अप्रदेशे पुरतोप्ययतः आत्मीयस्वीयं धरणं दध्याति ॥ धर
ति ॥ प्रियया मृदुतरचरणकमलयोर्व्यथा न स्यादिति भावः । पुन
स्तस्याः श्रमाराकयांतराः पुष्पं स्वीयेन वक्करेणाकर्षति प्यालक्ष्याव
चिनोति । तस्याः भूषणार्थं विचनोतीति भावः ॥ पुष्पमिति जानायक
२

KKSU LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1671
Dist. Nagpur

Acc. No. ~~1978~~ M-1671
Title - रसिकरञ्जनी टीका.
on रसमञ्जरी of भानुदत्त.
Author - गोपालभट्ट.
Date - शके 1757

Subject - Rhetori
folio - 59.
Xerox - 118

Checked

1

वचनं ।शंकानाशिवितर्कैश्चेतिविम्भः ।।किंचअन्यत्रपीमृगत्वचावि
रचिततल्पे शय्यायां।।निजे भागे एकदेशे:निद्रातिस्वपति।।निपूर्वोद्रा
धातुःशयनार्थे।उपसर्गेणधात्वर्थोबलादन्यःप्रतीयते।।तिवच
नात्।कठोरमृगचर्मस्पर्शेनातिमृदुप्रियांगलतिकायाःपीडान
भवेदितिभीत्येतिभावः।।कथंभूतांप्रियतमांअंतप्रेमरसालसां।
अंतर्हृदयेयत्प्रेमतस्यरसःआस्वादनंतेनअलसां।निर्व्यापा
रां।अतःस्वयमेवकृतवानित्यर्थः।अंतःप्रेमभरालसांप्रिय
तमांइतिपाठेएवंभूतस्यापिहरस्यऽत्याद्व्यापारकरणस्य
प्रियतमामितिविशेषणानुकूलत्वंउचितमित्यर्थः।।निम्नंगभीरं
गंभीरमित्यमरः।स्यात्मरःपुरतोग्रतइत्यमरः।।शार्दूलविक्रीडितंवृ
त्तं।।तल्लक्षणंअर्कैरश्वैर्यतःशार्दूलविक्रीडितंदिसजगोसतत
गाः १संप्रतिग्रंथकरणप्रयोजनंनिरूपयति।।श्रीमद्भानुनाथ

राम·

विनाएषारसमंजरीरसः शृंगारादिस्तत्पुष्कामंजरीवमंजरीप्रका
श्यते॥प्रकटीक्रियतइत्यर्थः॥अन्यापिमंजरीभानुनासूर्येणप्र
काश्यतइतिशेषः॥किमर्थम्।विद्वज्जनस्यपडितसमूहस्यजन्म
नस्तदेवभृंगस्तस्यरसव्यासंगः रसः शृंगारादिस्तस्यव्यासंगः
आस्वादसंबंधेनव्याप्तिः।सएवहेतुस्तदर्थं।अनुष्टुप्छंदः २ प्रयोजनं
निरूप्यप्रस्तुतमाह॥तत्रेति।तस्यांरसमंजर्यांरसेषुहास्यादिषुशृंगारस्य
अभ्यर्हितत्वेनप्राधान्येनतदालंबनविभावत्वेनतस्यचशृंगारस्यआलं
बनविभावत्वेननायिकातावत्प्रथमनोन्निरूप्यते॥यमालंब्यरसउ
त्पद्यतेसआलंबनविभावः।विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रस
निष्पत्तिरितिभरतसूत्रं॥तत्रविभावोद्विविधः।आलंबनउद्दीपन
श्चेति।आलंबनोनायकादिः।प्रकारैः उद्दीपनोद्यनरववक्रकथंक्तिपव
नादिभिः।नायिकानांवहुत्वाज्ज्ञातान्नविभावोद्विविधः।केवलवच
मात्रंसमाधानं ३ साचनायिकात्रिधात्रिः प्रकारैर्भियतइत्यर्थः।त्रिःप्र
कारमाह।स्वस्पयस्वकीया॥स्वशब्दात्स्वार्थेकइतिप्रत्ययेनेहेतानूर

र०टी०

तीदिश्येतिष्टः॥आयनेषीनीयैतिईयादिशः।परस्येयंपरकीया।कुजन
स्यपरस्यचेतिपरशब्दानुष्टः।फल्लप्रस्तयोःसमानैवसासामान्या।
सर्वसाधारणेत्यर्थः।तत्रेति।तत्रतासुस्वामिन्येवानुरक्ताअनुरा
गिणीस्वकीया॥अनुरक्तास्वकीया।इत्युक्तेक्वचिदनुरक्तायाःस्वकी
यत्वंस्यात्।अतःस्वामिन्येनोक्तं॥काचित्परगामिन्यनुरक्ताअतः
एवकारोवधारणेस्वामिन्येवेति॥नचेति॥परिणीतायांतद्विवाहि
तायांपरगामिन्यांनचाव्याप्तिः।व्याप्तिरूपलक्षणेनचेत्यर्थः।न
थाहि।लक्ष्यैकदेशेलक्षणस्यावर्त्तनमव्याप्तिः।तत्रस्वामिसंबंधि
नीनलक्षितायाएकदेशे।एवकाररूपावधारणेनव्यावर्तितरम
नुरक्तत्वरूपलक्षणस्याप्रवर्त्तनरूपामव्याप्तिः।अत्रपतिव्रतापा
तिव्रत्यएवलक्षणत्वात्॥तस्याःपरिणीतत्वेनस्वामिश्च्यपरगामितया स्या
परकीयत्वमपिसमायाति॥अत्रेति॥अत्रास्मिन्लक्षणेपतिव्रता
याएवलक्ष्यत्वात्॥नान्यस्यरस्ययोग्यव्यवछेदार्थएवकारः।तस्या

प्रतिपादिकाश्चिदनुसंदधाति।सानमंतव्या।यतःपरगामिन्या
स्तत्रालक्ष्यत्वात्॥एतदेवस्पष्टयन्नाह।नचपरणीतायांपर
गामिन्यामव्याप्तिः।१०

२

श्चपरिणीतत्वेनस्वामिसंबंधिनी।त्वंपरगामितयापरकीयात्वमपिसमा
याति॥अतःपतिव्रतेत्युक्तं।स्मयव्यापारेत्याह।अस्यास्वीयायाश्चे
ष्टाव्यापारःतामाह।भर्तुरित्यादि।भर्तुःपत्युःसुश्रूषापरिचर्याशीलस्यस
द्वृत्तस्यसंरक्षणंआर्जवंऋजोभावःसरलत्वंक्षमाशांतिः।शुचौतुचरिते
शीलमित्यमरः।शीलंस्वभावेसद्वृत्तेइतिविश्वः।यथेति।तमेवचेष्टामुदाहरति॥
गतागतमिति॥कुलनतभ्रुवायःसदाचारवान्वंशःकुलमित्यभिधीय
ते॥कुलसंबंधिनीत्वात्।नतेनम्रेभ्रुवौयस्यातांकुननतभ्रूशब्देनात्रपति
व्रतागम्यते।नासांनयनगतागतकुतूहलंगतंप्रेरणंआगतंआकुंचनत
द्विषयंकुतूहलंकौतुकंअपांगावधि।अपांगौनेत्रयोरंतौतदवधि।तत्परि
च्छिन्नं॥अपांगौनेत्रयोरित्यमरः।पुनःस्मितंईषद्धास्यंअधरएवविश्राम्यति॥
तमुल्लंघ्यनयातीत्यर्थः।ईषद्विकसितैर्गंडैःकटाक्षैःसौष्ठवान्वितैः।अलक्षितद्वि
जद्वारमुत्तमानांस्मितंस्मृतं१६वचोवचनंप्रियतमस्यश्रुतेरेवपृष्ठकस्यकर्ण
स्यैवनद्वयोरतिथिर्गोचरः।नान्यस्येत्यर्थः।पुनःश्चेद्यदिकदाचिदपिकालविशे
षेणकोपक्रमः।क्रोधारंभःनतदाकेवलंमनसिमज्जतिलीनोभवति।नवहिर्या

तिरित्यर्थः ॥ स्वभावोक्तिस्तुडिंभादेःस्वक्रियारूपगुणवर्णनंइति । पृथ्वीछंदः । तल्लक्ष
णं ॥ जसौजसजलावसुग्रहयतिश्चपृथ्वीगुरुः ॥ ३ ॥ स्वकीयातुत्रिविधा । त्रि
कारामुग्धामध्याप्रगल्भाचेतिप्रभेदेन ॥ तत्रेति ॥ तास्वित्यर्थः ॥ अंकुरः सं
जाताअस्येति । अंकुरितंतच्चतत्यौवनंतारुण्यंयस्याः सामुग्धा । अंकुरित
इतित्रिविधामुग्धामध्याप्रगल्भाचेति ॥ तत्रांकुरितयौवनामुग्धा । तांस्वरूपेण
विभज्यते । साचेति ॥ अज्ञातंसखीजनेनस्वयंवायौवनंयस्याःसा । एवंज्ञा
तयौवना । अंकुरितंतुअस्फुटोभयभावेनविभज्यते । तद्वदित्यर्थः ॥ तामेव
पुनर्विशेषयन्नाह । सैवचेति ॥ सैवचेति ॥ अज्ञातयौवनाज्ञातयौवनामु
ग्धैवक्रमशो । यथाक्रमंअज्ञातयौवनाज्ञातयौवनाचलज्जाप्रधार्ष्ट्यं । भयंसु
रतस्यापरिचयेनाशंकाउभाभ्यांपराधीनातत्प्रधानेतियावत् । रतिःसं
भोगक्रीयायस्याः सैवनवोढा ॥ इत्युपदिश्यते । नवसंभोगऊढायस्यास्त्रापि
नेत्यर्थः । नचक्रमशइत्यनेनविशेष्यविशेषणयथासंख्येनाज्ञातयौवना
लज्जापराधीनरतिः ज्ञातयौवनाभयपराधीनरतिरित्याशंकनीयं ॥ तथा
तत्वव्यभिचारात् ॥ प्रत्येकंउभयव्यापारदर्शनात् । तामेवपुनर्व्यापारांत

राम॰

७

रेणविशेषयन्नाह ॥ सैवसेति ॥ अज्ञातयौवनाज्ञातयौवनानूढेतिः ॥
अज्ञातयौवनाज्ञातयौवनाक्रमेणसभ्रभ्रयो विनयानम्रताऽंगसंकोच
नमितियावत् । तत्सहिताविश्रब्धनवोढ्सपदिश्यते ॥ अस्याः नवोढा
याश्चेष्टाव्यापारः ४ तामेवाह । क्रियाह्रियेति । क्रियाव्यापारस्तद्विषयेयाह्री
लज्जातयामनोहराकोपमार्दवं आल्यापनेयत्नंनवभूषणेनूतनाल
कारेसहाइष्टा ॥ मुग्धायथा ॥ अंकुरितयौवनायत्स्वरूपातामेवोदाहरति ॥
आज्ञप्तमिति ॥ कामदेवधरणीपालनकामस्यासौदेवस्यस एवधरणीपा
लोराजातेन ॥ किलेतिस्मरणेनिर्द्धारणेवा ॥ आज्ञप्तंतारुण्यसहायेन
मंत्रिरूपेणाहमपिसमस्तंजगतूज्येष्या । मीत्यवबोधितं ॥ एतेनाबा
रुण्यस्यबंधुत्वंव्यज्यते ॥ तदेवाह ॥ सुभेकासमयेनालण्यंयौवनंकर्त्त ।
रुणीदृशोमृगनेत्र्याः मनोगात्रेवस्त्कुस्थातुवास्तुविधिंविधास्यति । कुरि
ष्यति । इतिहेतोरिस्याहारः । दष्यारवंजनचातुरीमुखस्यतच्चाकात्यासे ।
धाधरीसुधाधरश्चंद्रः तस्येयंमाधुरी किंच । वाज्ञासुधासमुहहरिणाला
वण्यमनोहरत्वंआमंत्र्यते ॥ इतिदृष्ट्यादिषुसर्वत्रसंबध्यते । कामतार

ण्याभ्यांस्थितिर्विधीयते इति भवद्भिरप्यागस्मात्रस्थातव्यमित्याका
र्यतइत्यर्थः। लावण्यलक्षणंयथामुक्ताफलेषुछायायास्तरलत्वमिवांतरा
प्रतिभातियदंगेषुतल्लावण्यमिहोच्यते॥ इत्यादि। शार्दूलविक्रीडितंवृत्तं २
एवंसामान्यरूपासुधीवयःसंधिरूपेणोदाहृत्यसंप्रतिसिद्धाउदाहरति।
शशिमुखीचंद्रमुखीनायिकानीरात्जलात्तीरंतटंउपागता। समी
पतटं सीम्निमर्यादायां॥ नेत्रयोः तयोः किंइदंउत्पलंनीलकमलंच
मितिज्ञातुंश्रोत्रेकर्णेकरंहस्तंन्यस्यतिनितरांक्षिपति। वामदक्षिणवि
भागेनेतिभावः। आकांक्षापूरकत्वेनोक्तपोषकत्वात्। श्रोत्रेइतियौनद्
त्वंउत्पलदृक्चलनयोःसमानधर्मत्वेनवितर्कइतिभावः। किंच। शैवा
लस्यजलनील्याः। अंकुरास्तेषांशंकयाभ्रमेणसमानगुणत्वात्। रोमाव
लींरोमपंक्तिंप्रोञ्छतिस्पृशतीत्यर्थः। जलनीलीतुशैवालमित्यमरः। तथा
अविदितोज्ञातःश्रोणीभरोययासाश्रांताश्रांतास्मिभवामि। इतिसखीमुहुःपृ राम
च्छति। संशयालंकारः। तथाचकाव्यप्रकाशे॥ ससंदेहस्तुभेदोक्तौतदनु
क्तौचसंशयइति। शार्दूलविक्रीडितंवृत्तं २ सख्याज्ञातयौवनामुदाहरति। ४

स्वयंभूरिति ॥ काचित्सखीसखीपरिहसंत्साह ॥ हेअंभोजलोचनेत्वस्या
धरः । पयोनधरतीतित्वत्कुचस्सर्थः । यथाश्रुतव्याख्यानेरसहानिप्रसं
गः । स्वयंभूः स्वयंभवतीतिस्वयंभूः । शंभुः । शंसुखंभवत्यस्मादिति । कस्य
धनस्यभाग्यवतः नरवेनचंद्रवत्चंद्रः चूडायांशिरसियस्यभविष्यति ॥
शंभुरपिचंद्रचूडोभवति । चंद्रइति । चदिआल्हादेइत्यस्यधातोस्तेनाल्हादक
त्वंव्यंजितं । चूडाइवचूडेतिकुचोपरितननीलिमाध्वन्यते । सैवक्रमःशःइति
लक्षितं ॥ नवोढामुदाहरन्नाह ॥ ४ ॥ नवोढायथा । हस्तेधृतापीति ॥ हस्तेध
तानकेवलंवगाढ्यवरूढा ॥ शयनेशय्यायांविनिवेशितापिस्थापितापिन
केवलंकराधवलंविताहिक्रोडेभुजांतरेकृतापिआलिंगनादिव्यापारं
प्रापितापिनकेवलंस्थापितापि ॥ तथापिनववधूः नवोढावहिरेवगंतुय
तते ॥ यत्नंकरोति ॥ लज्जाभयपराधीनत्वादितिभावः । अथेसर्थांतरे ॥ जा
नीमहेवयंयः पुरुषः करेणपारदंस्थिरयितुंस्थिरीकर्तुंक्षमते ॥ समर्थः तस्य
वश्याः आक्रमणीयाः पारदाक्रमणमपिनरसहेनभवतीसत्रापिनथैवेसर्थः ॥
स्थिरयितुमित्यत्रादेशिकस्यानित्यतात्स्थितस्यस्यादेशाभावः । स्थापयितु

र॰टी॰

मितिवासमीचीनःपाठः। अत्रस्वभावोक्त्यनुगतोदृष्टांतालंकारः। वसंततिलका
वृत्तं॥ तल्लक्षणंज्ञेयं॥ भजाजगागोगः ५ विस्रब्धनवोढामुदाहरति। दरेति।
नवोढाविस्रब्धेतिशेषः। कस्यरसिकस्यसमीपउपसमिलित्वास्वपिति॥ क
थमित्याह। दरईषत्मुकुलितंमुकुलीकृतंनेत्रपाल्यौयस्यांक्रियायांतद्य
थास्यात्तथा। ईषदर्थेदराव्ययमित्यमरः। अत्रलज्जितादृष्टिर्नात्रमुकुलिता
तस्याज्ञानविधानात्॥ तथासतिप्रगल्भास्वभावेनमुग्धयामसंभवात्॥
नार्द्रमुकुलीसुवविशेषेणएतस्याःसंभवात्॥ नाभिभीता। भीताव्यादृष्टी
मुकुलितानतुलरसमित्यसंप्रदायइत्यलंविस्तारेण। पुनःनीवींनियमित
वान्नीव्यानियतःस्थापितौबाहुर्यत्रतथाकृतउरुयुग्मस्यबंधःपरस्प
रलग्नतायत्र। तथाकरेणकलितःकचस्थलयत्रस्वभावोक्तिरलंकारः।
नारिकंचुकग्रंथौनीवीस्यादितिवैजयंती॥ पुष्पिताग्रावृत्तं। अयुजनयुगर
तोयकारोयुजितनजौजरगाश्चपुष्पिताग्रा॥ अथमध्यामाह॥ समानौतुल्य
बलतयालज्जामदनौयस्याःसामध्यानायिका॥ लज्जामन्मथमध्यस्था
मध्येयंनायिकामतातिलक्षणात् ६ एषैवचातिप्रश्रयादतिविस्रब्धनवो
ढसपंपाठः। अनुदाहरत्वात्। असंभवत्वाच्च। याभिधाप्रवृत्तीनस्यात्

राम॰
८

धंवाधाष्ट्र्यप्रयुक्तवक्ष्यमाणमध्याव्यवहारसंभवतिआस्याः॥ मध्यायाश्चे
ष्टाक्रियाव्यापारसागसिसापराधेप्रेयसिकांतेसति ।धैर्यधीरतांवक्रोक्तिः
अर्थांतरन्यापकंवचनमित्यर्थः । अधीर्येअधीरतायापरूषानिष्ठुरवाक्
यस्याःसा ।मध्यायथा॥उदाहरतिस्वापयेति ।स्वापेनिद्रायांप्रियस्याननन
विलोकनहानिः ।विलोकनंउपष्टंभंगोभावाइत्यर्थः ।तथास्वापच्युतौनिद्रा
त्यागेप्रियकरग्रहणप्रसंगः इत्यर्थः ।चेष्टायेतिभावः ।इत्थंअमुनाप्रकारेण
सरोरुहमुखीपरिचिंतयंतीस्वायंनिद्राविधातुकर्त्तुंलज्जासागस्यदुःखक
रत्वादितिभावः॥हातुंसक्तुमपि ।कांतमुखावलोकनहानेरनुपेक्ष्यत्वादिति
भावः ।अपदे ।प्राप्ता ।उभयकोथवलवनानिष्टकार्यद्वयसमा ।नयतनेने
व्याकुलवभूवेत्यर्थः ।अत्रचविधानहानाभ्यांतुल्यवर्तनेयालज्जामदनतुल्य
वर्तनेनप्रकटैमवलक्षणस्वरूपअत्रहानिविधानयोरन्यतरानिश्चयाभा
वेनसंदेहालंकारः ।वसंततिलकावृत्तं ७ अथप्रगल्भांनिरूपयति ।पति
मात्रेति ।पतिमात्रविषयय:केलिकनापक्रीडासमुत्सुकाविदाप्रविणा
प्रगल्भावेश्यायांचपुनःकुलटायांन ।इयस्वैरिण्यांपतिमात्रविषयत्वस्या

भावान्॥ ननत्रनयोर्वेश्याकुलटयोरतिव्याप्तिः।अलक्ष्येलक्षणगमनम
तिव्याप्तिः।अस्याप्रागल्भ्यायाः रतिप्रीतिः।अन्यापेक्षासंभोगप्रीतिः।
आनंदात्संमोहः विचिंतता।अप्रलतेसर्थः।प्रथमरतिप्रीतेः उदाहरणंद
र्शयति॥ संस्पृश्येति॥ वामंवक्रंअक्षिणीयस्याः सावामाक्षी।श्रुतिगत
विकसत्कमलादिदर्शयतीतिभावः। सावसनांचलेवकुलोक्त्याप्रयुक्ते
नापिनाछादितंभवती।तिध्वन्यते॥श्रवणयोर्नीलोत्पलंनीलकमलंसू
र्योदयविकाशित्वाद्यास्यानिकुते।आछादयति।कमलविकासेनचिन्हेन
सूर्योदयंप्रियोमाजानीयादितिधियाइतिभावः। क्वसति।अंबुजनीपतेः
कमलिनीपतेः देवस्यसूर्यस्यसमुदयंजिज्ञासमानेज्ञातुमिच्छतिसति॥
अंबुजनीपतेरितितत्सनाथत्वात्।तस्यादितिभावः।सूर्योदयजिज्ञास
मानइतिरतेरंतर्भूतादिवासंभोगइतिरंतरायभूतादिवासंगइतिभा
वः।नदिवामैथुनंकुर्यादितिवाक्यात्।किंकृत्वा।जिज्ञासमानप्रियर
त्याह।स्तनंकनंसंस्पृश्यमर्दनंविधायवदनंआकलय्यस्वमुखेचुंबनार्थे
संजोज्येसर्थः।कंठस्थलंसाश्लेष्यआलिंग्यएतदालिंगनंकुंधजलाभि

धानं। जघनोपश्लेषाख्यं वावगंतव्यं॥ उक्तंच॥ अंकेस्थिताचशयने
मृगशावकाक्षीगात्रेप्रियस्यविशतीवनितांतरागात्। गाढोपगूढव
सनेनिरंतंयश्लेषप्राङ्गिरिहदुग्धाजलाभिधान १ उरुकालितनदीश्रोणि
रस्योपरिष्टाव्रजतिपरीहनारीस्त्रस्तकशोतरीया॥ करजदशनक्लसंचुं
बनंचाविधस्तुकथयतिजघनोपश्लेषभेदन्मुनींद्रइतितथाअधरवि
वंनिःपीय॥ पीउ-यानेरसस्यरूपंनिरूपितं॥ अंबरंअपाकृष्यदूरीक
स्य॥ अलकंव्युदस्यउक्षिप्य॥ एवंवाह्यरतेनालिंगनादिनानायिका
मुक्लंटइत्वेसर्थः। उक्तंच। मोहननाभवेतावद्यावदुत्कंठिताप्रिया॥
अन्यथानसुखोत्पत्तिः अशीतेऽर्ककराइव १ शार्दुलविक्रीडितंवृत्तं
आनंदात्संमोहइतिद्वितीयउदाहरणंदर्शयति॥ नखवक्षतमिति। का
चिन्नायिकापूर्वंकृतशीक्षांसखींकथयति॥ हेआलिसखीउरस्थले
वक्षसिनखक्षतं अधरतलेअधराधःप्रदेशेदरस्यव्रणं। नलंस्वरू
पाधरयोरितिविश्वः॥ बकुलमालिकाबकुलस्यवृक्षस्यपुष्पंबकुल
तस्यमालेवमालिकाच्युता। इतस्ततःपतिता। चपुनः मुक्तावलीविगलिता

र॰टी॰

मुक्ताहारस्त्रुटिताइत्यर्थः। प्रगल्भाप्रयुक्तसुरतवैचित्र्यं उभयत्रापि
हेतुरितिभावः एतन्नखक्षतादिस्वकलत्ररतांतसमयेसुरतांतका
लेआनंदभरत्वेपिमयाआलोकितं॥ ईषद्दृष्टंअयमर्थइतिविशेष
स्मरणंक्वेत्यर्थः। रतिः क्वचविशेषणंभोः क्वनस्मरामीत्यर्थः। तत्रच
तवशिक्षाविधिर्नायकेएवंव्यवहर्त्तव्यंएवंनेतिविशेषयकः क्वचन
जानामित्यर्थः। इत्थंकियत्कालंसंभोगत्रस्मृतौसुरतवैचित्र्यमनंतर
त्वेनदृभावेतिसंमोहइतिप्रगल्भायांरतवैचित्र्यासंमोहाववक्तव्ये॥
अन्यथापिएषयसंस्पर्शएवास्तिसंमोहकशब्दात्सुतवैचित्र्यस्यात्त
दृभावचरमतानिःप्रसंगः। अतस्तदुभयमपियुज्यतइतिभावः। ए
थोछंदः १० इत्थंनिरूपितेषुस्वीयामुग्धादिभेदेषुमध्याप्रागल्भेभेदां
तरैरनेकविधेइत्याह॥ मध्याप्रगल्भेतिमानावस्थायांमानप्रधानत्वे राम
प्रत्येकंत्रिविधोमध्याप्रगल्भेतित्रिप्रकारेत्यर्थः। तान्दर्शयति। धीरा
धैर्यवति। धीराधीराधैर्य्यवती। तत्रधीरांदर्शयति॥ व्यंग्येति। व्यंगोनु

मयः केनचित् चिन्हेने कोपस्य प्रकाशीयस्याः सा धीरा । न व्यंगप्रकाशो यस्याः
सा अधीरा । व्यंग्याव्यंग्यः कोपप्रकाशो यस्याः सा धीराऽधीरा । इयांस्तु विशे
षः । इदमेव चिन्हं ॥ मध्याधीरायाः कोपस्य व्यंजिका गीर्वाक् । वचनेनास्याः
कोपव्यक्तिरित्यर्थः । सामध्यायाअधीरायाः अधैर्यवसा परुषा निष्टुरवाक् ।
कोपस्य व्यंजिकेति शेषः मध्याधीराऽधीरायाः धैर्याऽधैर्यवसाः वचनधीर
त्वयोगि रुदितअश्रुविमोचनंअधीरत्वयोगि ते उभे एककालीने इति शे
षः । कोपस्य प्रकाशः प्रगल्भामपि तथैवेत्याह ॥ प्रौढायाः प्रगल्भायास्तु
धीरायाः रतोदास्यसुरतोदासीनत्वं कोपप्रकाशकमिति याज्यं । बाल
स्याषोडशवर्षात् उपरि तरुणी त्रिंशतिर्याव वृद्धं । प्रौढास्यापंचपंचा
सदवधिपरतो वृद्धा ता मतिनारीति रहस्ये । प्रगल्भाया अधीरायास्तु
तर्जनं वन्नित्रशिरः कंपादि ताडनादि ताडनं पुष्पमालादिना ॥ आ
दिशब्देन बंधनमपि ॥ प्रगल्भाया धीराधीराया रतोदास्यसुरतोदा
सीनत्वं तर्जनताडनादिके कोपप्रकाशके पूर्ववत् एवं धीरादिभेदा
नुद्यात्रासङ्घिः कत्वा प्ररमननमनू धनिराकरोति ॥ धीरादिभेदः स्वी

15

यायाएवनपरकीयाइतिप्राचीनानांलेखनेनलितं आज्ञामात्रेनविश्वा
सनीयं॥ यतःधीरत्वं। अधीरत्वंतदुभयंधीरादिनामपिआवश्यकत्वा
न्निश्चितंभवतीत्यर्थः। मानश्चपरकीयायानइतिवक्तुमशक्यत्वात्।
तत्रमध्याधीरामुदाहरति॥ लोलेति। काचित्सापराधंप्रियंप्रत्याह।
भोप्रियहेप्रिय। भवतोदेहेश्रमवारिधाराःश्रमजलकणाःस्फाराः
बहुलाःबभूवुःजाताइत्यर्थः। कथंभूतस्यभवः। लोलालिपुंजलोला
नांचचलानांसत्तृष्णानावाअलिभ्रमरपुंजःसमूहायस्मिन्। भवदंगसौ
गंध्यमाघ्रायेत्यर्थः। तस्मिन्निकुंजेव्रजतोगच्छतः। पुनःनलिन्याःक
मलिन्याःदलेनतस्यातिशयत्वात्॥ समीरवायुधीरंमंदंश्रमपरिहा
रणक्षममपीत्यर्थः। विधातुंकर्तुंसमीहेइच्छामि॥ लोलश्चलसत्तृष्ण
यावितिविग्रहः। मांविहायनिकुंजेव्रततनइतिवक्रोक्त्यासापराधंत्वं अ
त्रवक्रोक्तिरलंकारः वक्रोक्तिःश्लेषकाकुभ्यांवाच्यार्थांतरकल्पना राम०
मितिइंद्रवज्रावृत्तं॥ स्यादिंद्रवज्रायदितौजगौगः। मध्यामधीरा

८

मुदाहरति ॥ जातस्तइति । काचिन्मानिनी सापराधं कांतंप्रति रे धूर्त्त
अतिचित्रमेतदाकर्णयनामिसाह । तेनवनिशिरात्रौजागरोजा
गरणंजातः मदन्यनायकारनिवशादितिभावः ॥ यस्यजागर
स्तेनेत्ररक्तत्वंयुक्तमपर्य्यइतिभावितं । पुनः भवतात्वयाप्रवि
ततंयअतिशायितंमधुमघंनिः पीतंसत् ॥ अन्ययासहेत्यर्थः । मे
मनो । व्याघूर्णितं । चालितमेतत् । पुनः भ्राम्यंतोयेभंगामेघने
निविडेनिकुंजभवने । लतागृहेत्वंश्रीफलं श्रीफलस्यबिल्व
वृक्षस्यअवरूपफलं ॥ लब्धंप्राप्तंमदन्यस्याः कुचलक्षणफ
लमितिध्वनितं ॥ अविवक्षनवाच्यायस्तत्रवाच्यंभवेद्ध्वनौ । प्राण्यो
षधिवृक्षेभ्यः स्सणु । फलेलुहरतिलुक् ॥ यद्व । श्रीतस्यायौवनसं
पत्तेः । फलमिवफलं ॥ कुचरूपंतत्संभोगादिव्या ॥ पुनः इदंचि
तेएषः पंचषुः पंचइषवोवाणाः यस्यसः मांहुतवहक्रूरेः दुतव
होग्निस्तद्वक्रूरैर्दाहकैः शरैः कृंततीतिदिनतिफलंत्वयाप्राप्तंछेदनम

मेतिवैपरितीत्यर्थः। हर्षणश्चत्र हसनो मोहनो मूर्छनस्तथा॥ वि
रूपश्चैवकामस्यशराः पंचप्रकीर्तिताः १ यद्वा। अरविंदमशोकं
चचूतंपंचकोरकं। नीलोत्पलंचपंचैतेपंचवाणस्यसायकाः १
इतिएतेनस्वयंफलप्राणपाहपुष्पैरितिभावः। अत्रविरोधाल
कारः। विरोधः सोविरोधोपिविरुद्धत्वेनयद्वचति। शार्दूलवि
क्रीडित॥ धीराधीरामध्यामुदाहरति। कान्तानुरागेति। कान्ति
हृदति। भोक्रांतप्यनुरंजनतंत्रचतुरोसी। यद्वाकांतायामन्य
स्याअनुरंजनकेवलमनुरंजनंचतुरः किंतुमनोहरोसितस्या
मामनुमनोऽहरसिहरसीतिवक्रोक्तिः तस्यामाशक्तेः नकेवल
मिदमेवनाथोसिप्रभुरसि॥ उपतापकोसिइतिवक्रोक्तिः नाथनाक्ष
यंतोपतायैस्वर्य्यास्सिषु। किंचननयौवनेनभूषितासि। इदमेवभूष राम०
णंनविनयादितिवक्रोक्तिः। सुदशानायकयोरुक्थं एवंनिगद्यवक्ता

१

प्रियस्यवदनेविषयेसप्तमीनिःश्वस्यवाष्पैर्नेत्रांवुजैर्लुलिताविम
र्दितादृगंताद्दकोणान्निर्दिवाःप्रेरिताऽत्रवक्रोक्त्यश्रुपाताभ्यांधीरा
धीरत्वंस्पष्टमेव।वसंततिलकावृत्तं।प्रौढाधीरायथातथामुदाह
रति।नोतल्पमिति॥काचित्सखीवदतिहेकेतकगर्भगौरि।केतकाः
पुष्पकितकतस्यगर्भःतद्वद्गौरितल्पसज्यांनोभजसे।तथासुधाधा
रानुकारासुधाधाराअनुकुर्वंतिताःअमृतइवतुल्याइत्यर्थः।गौ
रीवाचोनजल्पसिउभयमपिक्रोधोदयादितिभावः।तथाक्रो
धप्रकाशच्छलात्व्याजात्परिजनेदृक्पातनकुरुतेइत्थंएवंदयि
तेप्रियेनत्कोपस्यसंगोपनंआच्छादनंस्यादेवचेत्।यदिपुनःसह
चरीसहचरीतिसखीसापिवक्रमुखवक्त्रेत्यर्थःस्मितंनकुर्वति
एवमुदासितायात्वयिबाहुवचनादिकर्वीतिवल्लभस्यसखीसाची
स्मितंमेत्वकीयकंमभ्यदित्यर्थः॥साचिवर्द्धजुगुप्सितइत्यमरः।
शार्दूलविक्रीडितंवृत्तं१२प्रौढामधीरामुदाहरति।प्रतिफलमिति॥

२० टी०

अचलकन्यापार्वती गिरिशं गिरिसं स्पृशति तनूकरोति स्वतेजसा एवंभूतं ईश्वरं करेण हस्तेन तर्जयामास। चित्रमेतत्। किंभूता पार्वती गिरिशं गिरिसं स्पृशति तनूकरोति। हरस्य शिरसि या इंदोः कला तस्यां स्वीयप्रतिफलं प्रतिबिम्बं अवलोक्य परस्याः अन्यस्याः वासं स्थितं आशंकमाना वितर्कयंती। किंभूतेन करेण कंपेन प्रचलानि प्रकर्षेण चलानि चंचलानि यानि वलयानि कंकणानि तेषां वलांतो भाषमाना या कांतिः शोभा तां भजतीति भाक् तेन सेव्यमानेन। अन्यापि। यथा आहुः। ध्वनिपूर्वेण तर्जयतीत्यर्थः। अत्र संशयालंकारः। मालिनीवृत्तं। तल्लक्षणं। ननमययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः १४
प्रौढाधीराधीरामुदाहरति। तल्पोपांतमिति। प्रियतम तल्पोपांतं तल्पस्य सज्जायाः उपांतं समीपं उपेयुषि प्राप्तवति वक्रीकृतग्रीवया सापराधस्यास्य सम्मुखं वास्थितो नोतिष्ठति भावः। पुनः काकु राम० १०

व्याकुलत्वात्। काक्वामत्पराधज्ञात्वाकंपितेति भीतिपुतध्वनिविकारेण
व्याकुला अन्यथाकथनेनवाक्यस्यतस्मिन्सतिसावितर्जकभूत्वाहसि
तंकथमपरागोपनंका काकरोतीति तेनस्फूर्जंतीविकसंतीकपोलयोः
श्रीर्यस्याः सातपा। पुनः हस्तेन्यस्तकरौयेनतस्मिन्सतियदिइयंह
संतीलक्ष्यतेतेनतः प्रसन्नेसतिज्ञात्वाम्गदशाद्दृष्टयोर्दृष्टभेदात्तदपराध
सूचकरूपाः विस्फुरिताः संक्रोधः प्रकाशंप्रेरिताः किंभूताः दृष्टमः
लाक्षारसेनजावकेनक्षालितंयत्कश्रौव्याः एष्टंतस्येयेनफषाः कांति
धरास्तत्कुन्मासलाः पृथुलाः रुचोदीसयोयायासांताः। काकुस्त्रियांवि
कारोयः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेरित्यमरः। प्रोष्ठीतुशफरीद्वयोरित्य
मरः। शार्दूलविक्रीडितंवृत्तं १५ एवंधीरादिभेदानुक्तानपि
प्रकारांतरेणाह। युतेचेति। षड्भेदोमध्याप्रौढाविषया। द्विधाहिप्रका
रेणभिद्यतइत्याह। ज्येष्ठाकनिष्ठाचेति परिणीतत्वेसतिभर्तुःस्नेह
कृतंज्येष्ठाकनिष्ठत्वंनतुवयः। कृतमिति तत्रस्नेहतारतम्येप्यधिक

स्नेहास्विसादिष्टनातिव्याप्तिः।। तासां परिणीतत्वादित्यर्थः।धीराज्ये
ष्टाकनिष्टाचपप्या।।तप्योदाहराति। एकस्मिन्निति। कोपोदाक्षिण्ए
नापकेइतियोज्यं।।सरोरुहदशोनामिकपाएकास्मिन्नूशयने एक
स्याशाज्यायांनिद्रांविज्ञाय तयोर्मध्ये एकांनायिकांपल्लविस्तारि
तः अवगुंठनपटोयस्य[illegible]लतिशेषः।मांइच्छतितौभियाउत्कंघ
टःदृष्टवान्।ततःअन्यस्याःज्येष्टायाःसविधंसमीपंसमेत्यसआ
गसनिभृतंव्यालोलाक्ष्यंचलायाःहस्तांगुल्यःतासांव्यापारैःप्रेम
रूपैःवसनस्यअंचलं प्रतिचलयत्।स्वापस्युतिंनिद्राभंगंकि
प्नेवान्।तयासहवरीरससयातयाकृतवानित्यर्थः।।निभृतेति
तस्याःश्रवणाशांकलतिभावः।यत्रपूर्वढ्विस्त्रौत्वेसुकंभावपन्नून् रामं०
नास्नेहत्वेकनिष्टात्वं।।उत्तरार्द्धेरसोत्कंटवास्नेहेनाधिक्यस्यष्टमेवा
ति।। शार्दूलविक्रीडितंवृत्त १६ अधीराज्येष्टाकनिष्टाचयथातथो

११

दाहरति।अंतरिति॥दक्षिणानायकेतिशेषः। घनेनायकेरतिके
लियोग्येतिविंडघनेप्रियतमेदृपश्यन्।किंभूते।अंतःकोपकषायि
ते।अंतर्मनसियःकोपःक्रोधः।तेनकलुषीकृतेकषायिते।तत्र
तयोर्मध्ये एकापुष्पस्यअवचयायवर्तुलायनर्मवदनांसमायोज
यत्।पुष्पावचयव्याजेननम्रमुखीकुर्वन्नित्यर्थः।अन्यांज्येष्ठांन
ववधून्यांन्यायिकांसमालिंगति।किंभूतांअन्यां।अर्द्धउन्मीलितेय
लोचनेयातयोर्यअंचलौकोणौतयोर्यचमत्कारासेरभिरामंआन
नंयस्यासातां।अत्रार्द्धमुकुलदृष्टिः यथाअर्द्धव्याकोशेतकिंचिभ्र
मंतातारकौटौ।यथार्द्धमीलितासार्द्धमुकुलार्थैसुखप्रदद्दाति।पुनः
स्मेरंअर्द्धयास्मिन्नेवंभूतोधरपल्लवोयस्याःसातां।अत्रापिपूर्ववत्स
वीर्द्धतरयोःकनिष्ठाज्येष्ठाविभागः १७ शार्दूलविक्रीडितंवृत्तं॥
धीराअधीराज्येष्ठायथादाहरति।धेर्याधैर्येति।प्रियःकांतःएणीद
शाप्पुष्टिःयेअनंतकांतिसविररत्नदद्धन्यस्तवान्किमर्थंप्रीनयतये

२०टी०

वेसर्थः ।किंभूतयोः धैर्यंचअधैर्यंधैर्याधैर्यंतयोः धैर्य्याधैर्य्ययुक्तयो
रित्यर्थः गृहगोणादिकइलचप्रसयस्तेननिगृहीतायोर्धैर्य्यायुक्तौ
योरित्यर्थः ।ग्रहरोणादिकइलचप्रत्ययग्रहिलइतिसाधनीयंकिं
तुप्रथमतः एकस्याः कनिष्ठायाः करेरलंकलयतु परस्याअन्यस्या
ज्येष्ठायाहस्तात्हस्तोत्सव्ययेहस्तेनहस्तेनहस्तेहस्तेवागृहीत्वेदंयु
दुंप्रवृत्तमित्यास्मिन्नर्थेतन्निपातव्याजात् ।कंचतदीस्पर्शनआनंद
ओविंदति ॥ अनुभवति ।अनुस्फुटं ज्येष्ठाकनिष्ठे उदाहर — —
त्रमेलंकारः ।छलमन्यामुराधेनमुदायस्यप्रकाशनमिति ॥ शार्दूल
विक्रीडितंवृत्तं १८ इस्त्रकृत्तौसास्वकीयांनिरूप्यपरकीयांनिरूपय
ति ॥ अप्रकटेति ।अप्रगटेहः कोपिना — — — — तिभीसापर राम
स्मिन्पुरुषेअनुरागंयस्यासापरकीया ।अप्रगटपुरुषेसक्तेमुग्धा
यामतिव्याप्तिः ।एतदुक्तेपरपुरुषेतिप्रगटपरपुरुषानुरागेसक्ते
वेश्यायांअतोप्रगटेतिसा चद्विविधादिप्रकारापरोढापरेणान्येनऊढा

१२

परिणीताकन्यकाच॥अनुपरोढायाभर्त्राद्यधीनत्वेनपरकीया—
वंयुक्तंकन्यकायास्तुकथमित्याह॥कन्यकायाइति॥अन्याधीनत्व
मेवपरकीयात्वेप्रयोजनमितिभावः।साकिंस्वभावादित्याह॥अ
स्याःसकलाचेष्टागुप्तैव॥अन्यानवलोकितेत्यर्थः।परोढायानयो
दाहरति॥अयमिति॥काव्यप्रच्छन्नकामिनीसखीभंग्यंतरेणाह॥
हेसखीकुसुमशरःकामःस्तस्यसेवायैआराधनायसमुचितोयोग्यः
अयंविद्यमानःरेवाकुंजेरेवानदीतत्संबंधीकुंजःलताद्यावृतप्रदेशः।
अथयोष— कुंदध्याहारोमध्येव्यवहर्त्तव्यं।उक्तंच।येनाप्नोतिप
रांभ्रमिंपदमुक्तंविधीयते।तदव्ययंसमस्ता——— व्याख्यावि
चक्षणैरिति॥किंच।वेलायथाकालंयद्वा।कुंजमर्य्यादायांतस्मात
टीतियावत्॥वेलाकोलमर्य्यादयोरित्यमरः।दरइषत्छालत्यावि
कसंत्याएवेलापुष्पाणिफलानिवातासापरिमलस्तत्संबंधात्ल
ब्धोगंधःविशेषायास्मिन्।नचस्माटनभिदलदलापरिमलायत्रेत्यर्थः

२०टी

एवंभूतोयंअनुभूयमानइत्यर्थः।समीरोवायुःवर्त्ततइतिशेषः।अत
एवसमीरयतिकामः इतिसमीरइत्यर्थता।।विमर्दोत्थिपरिमलोगंधेजन
मनोहरइत्यमरः।किंचनवजलदविन्यासेनवीनमेघरचनायांच
तुरा।अतएवधन्याभर्त्तारमिह।नयरूपमदुपकारकत्वेनापुलयध
ती — पुरोविलसतीप्रावृट्वर्षाकालः मांआनंदयति।।इतिशेषः।।
इयमितिस्त्रीत्वेनसखीत्वधन्यते।हेसखिचेतश्चित्तंपराधीनंप
रास्मिन्पुरुषेअधीनंतद्गुणविशेषवशीलतेननतदप्राप्त्याइमामव
स्थांप्राप्तंकिमपिसंगमोपायरूपंकुसंकर्तुमृगयते।विचारयति।
मृगअन्वेषणेकण्ड्वादिः।शिखरिणीवृत्तं।।तल्लक्षणंतु।रसैरुद्रै
छिन्नायमनसभलागःशिखरिणी १६ परोढायायुत्पादिभेदचतु
त्वेकथंत्रिविधेत्याशंक्यमानअत्युत्तरयन्नाह।।गुप्तेत्यादि।।तत्रा
पिगुप्तात्रिविधात्रिप्रकारा।।त्रैविध्यमेवदर्शयति।।वृत्तसुरतगोप राम
नेत्यादियथातथोदाहरति।।एकेनैवपद्येन।।श्वश्रुरिति।कापि

१३

परपुरुषचिन्हानि कुर्वाणा सखीं वदति। हे सखि श्वश्रूस्तु कुप्यतु। सुहृ
द्दौ विद्विषतु॥ अथवा यातरः भ्रातृभार्या निहंतु। तद्वचनाकरणाद्व्या
जेन वक्रोधादिति भावः। भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परं
इत्यमरः। किंतु तस्मिन्मंदिरे ताभिस्सदिष्टे गृहे इत्यर्थः। पुनः अ
— यवारं मया स्वापो निद्रा नैव विधेयः। कर्त्तव्यं स्वापाविधे
हेतुमाह॥ आखोर्मूषकस्य आक्रमणाय ग्रहाय कोणकुहरात्
गृहप्रांतप्रदेशात्॥ उत्फालमातन्वती मार्जारी विडाली खरैः
तीक्ष्णैर्नखैः मे मम कां कां दुर्दशां विडंबनां न करोति॥ नल्लत
वति॥ कांकामित्सर्वीप्सयोरिति दिभीर्वः। अपितु या दुर्दशा न
तासां तवाज्ञातैवालीति भावः। एतेन कृतवर्तिष्यमाणपरपुरुष
सुरतगोपनं छद्मना कृतमिति॥ अत्र व्याजोक्तिरलंकारः। व्याजो
क्तिः शंकमानस्य छद्मना गोपनं मतमिति। उंदुरुर्मूषकोऽप्याखुरि
त्यमरः। नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियामित्यमरः॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं २०

र०टी०

विदग्धाद्विविधाद्विप्रकारा ।। वाग्विदग्धाक्रियाविदग्धाभेदेन ।। यथेति ।
तत्रवाग्विदग्धामुदाहरति । निबिडनमेति । एतत्क्वापिसंकेतमुप
दिशंतीत्याह । हेपथिकअघतीव्रेसवितरिसूर्येसति ।। मध्याह्नि
त्यर्थः । तत्रतस्मिन्पूर्वान्— निइत्यर्थः । सरितटेनदीतीरेनिवासो
सतिः समुचितोयोग्यः । किंभूतेसरितटेविडतमे । अतिशयेननि
निविडाः निविडतमाः येनमालातमालवृक्षाः तन्मल्लेतअवलं
बतेइतिमल्लिन्यः मलमल्लाधारणे । ताश्चताः वल्लयश्चलताश्च
मल्लीप्रभेदास्तेषांराजयः पंक्तयः । श्रेणीलेयास्तुराजयइत्यमरः ।
ताभिः विराजित उपकंठः समीपप्रदेशोयस्यतस्मिन् । निविडत
मतमालमल्लवल्लीविचंकिलराजेविराजितोककंटे ।। अथच
हेविराजितउपकंटस्यसमीपेअर्थात्ममवक्षस्थलेतवनिवासो
योग्यइतिवाग्विदग्धत्वंसूचितं । अथास्मिन्पक्षेराज्यतंतपदं ।। रा राम
जनेइतिराट् । क्विप्तस्मिन् । स्मृतोविचकिलोमल्लीप्रभेदेमद

१५

28

नेपि चेतिविश्वः। पुष्पिताग्रावृत्तं २१ क्रियाविदग्धामुदाहरति।
दासायेति॥ भवननाथेगृहस्वामिनिदासायसेवकायबदरीवृक्ष
विशेषब्भपनेतुछेत्तुमादिशतिसतिआज्ञापितवतिसतीत्यर्थः।
कर्कंधूर्बदलीकोलीकोलंकुवलफेनिलेइत्यमरः। हरिणाक्षीचपलने
त्रा॥ संकेतवियोगताइतिभावः। हेमतेरितोतत्रआनीय॥ अस्याःप्र
त तिशीलत्वादितिभावः। ययासितलेकुठारंविनिक्षिपति। गोपनीयमि
त्यर्थः। एतेनक्रिययाविदग्धं॥ अत्रकुठारगोपनेनवस्तुनास्वचौर्य
रतवसंकेतनिकेतगोपनरूपवस्तुध्वनिः। द्वयोः कुठारस्वधितिरित्य
मरः। आर्याभेदउपगीतंछंदः। तल्लक्षणं। आर्यापरार्द्धतुल्येदलद्व
येप्राहुरुपगीतिः २२ लक्षितामुदाहरति॥ यन्नकृतमिति। कापिनायि
कासखींवदति॥ यन्नकृतं अनुष्ठितंतन्नभूतंजातमेवेत्यर्थः। जातस्यब
कृसहस्रेणाप्यनिवर्त्तितादितिभावः। यन्नभूयात्तद्दूराचरणस्याव
श्यंभावित्वादितिभावः। तदपिअरिष्टंभूयात्सम्यकृतयास्वीकृतइ
त्यर्थः॥ वाअथवा। यन्नभवतितन्नभवतुनविलंबितमित्यर्थः। तव

२०टी०

गोपनायासगोपनविषयकप्रयत्नविफलोनिःफलइत्यर्थः।लक्षि
तत्वादितिभावः। २२ कुलटामुदाहरन्नाह॥ एतइति॥काचित्कु
लटावदति।अंभोधराःमेघावारिकणान्जलबिंदून्किरंतिक्षि
पंति।तदयुक्तमित्याह।पतीन्पुरुषान्नवर्षंति।अतोनुपयो
गिनइतिभावः।किंचशैलाःपर्वताःशाद्वलंहरिततृणंउद्वमंति।
प्रगटयंति।शिलोच्चयादकारुदितत्वादितिभावः।यतःएते
पुनः।नायकान्राजन्ननसृजंति।अपिचतरवःवृक्षाःपरोप
कारिणापित्रैलोक्येष्वपिलोकेष्वित्यर्थः।फलानिसुवते।उत्पा
दयंति।अस्मद्भाग्यविपर्ययेनकल्पवृक्षादयोपिअकारुणिका
जाताइतिभावः।यतःजनान्राजान्आरंभेतेनैवनवोत्पा राम
दयंतीत्यर्थः।अतएवहेधातःहेब्रह्मन्त्वयास्वसृजाकुलटा
हेतोःस्वैरिणपार्थेकिंकृतंनकिंचिदपिकृतमित्यर्थः।पर्णाविरल
प्रवालत्वादितिभावः।अतःकांतरंयथास्यात्तथाआलयामि

१५

30

दीनोपालंभवादामीत्यर्थः २८ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥ अनुशय
नामुदाहरति ॥ सापिचेष्टाविशेषैसात्रिप्रकारेत्याह ॥ वर्त्तमानस्था
नेसाद्भिना ॥ प्रत्येकं एकोएकांप्रतीतिप्रत्येकं उदाहरणानि अनुक्र
मेणतिसृणामपित्यर्थः । तत्रवर्त्तमानस्थानानुविघटनेनअनु
शयामुदाहरन्नाह ॥ समुपागतवतीति । शिवृशिवतिखेदे ॥ सुदृशः
सोभननयनायाः कपालपालीगंडस्थली तालीदलस्यतालवृक्ष
स्यद्युतिंपाडुरं । कांतिशोभांलभेप्राप्तवति ॥ संकेतस्थानविघटने
विषादेनेतिभाव ः । क्वसति । लवंगलतिकायाः संकेतरूपायाः
लतवल्लतिकास्यनुकंपायाः कानूपभपातनदीनेनेवधस्यत
शतियुक्तं । तस्यामनुकंपायामार्द्रत्वं तस्यानिपतितानिपत्राणियस्मि
नूबैत्रेमासिस्वसंकेतनाशकेसमुपागतवतिसतिप्राप्तवतीतिस
ति । आर्य्याभेदगितिछंदः । तल्लक्षणं ॥ आर्याप्रथमार्द्धसमय
स्यामपरार्द्धमाहनागीमिति २९ भाविस्थानाभावशंकया । अनुश

31

यानामुदाहरति ॥ निद्रालुकेकीति ॥ काचित्स्त्रीस्वसखींचौर्य्यरत
संकेतप्राप्तिमपश्य — मोश्वासयंतीवदति । हेतान्विहह्कृशांगिन
खिद्यस्वखेदनप्राप्नुहि ॥ तत्रापिप्रियवसतौकियतिवाकियत्प
रिमाणमस्यकियात् तस्मिन्नकियतिवनानिनसंतिकिंतुवहूनि
भवंतीत्यर्थः । अतः प्रियतमस्यगृहंप्रयाहिप्राप्नुहिकिंभूतानि
वनानि । निद्रालवोनिद्रातीक्ष्णायेकेकिनः । प्रशंसायामितिभा
वः । प्रशस्ताः केकायाणीयेषांतवर्हिसाःस्तेषांमिथुनानि । स्त्रीपु
सरूपाणियेषुतानि । एतेनजनसंचरणराहित्यं । केकीमनेनघ
नस्यमेघोदयस्यध्वन्यते । पुनः कपोतानांपक्षिविशेषाणांपोताः
वालकाः तैर्व्याधूताः कंपिताः नूतनाममहीरुहाणांवृक्षाणं ।
पल्लवाः येषुतानि । एतैर्विशेषणैर्जारविलासिन्याश्चंचल राम
संभोगायाः नायिकाया कटंकूजनाघटपल्लवादिविधूननंध्व
न्यते व्याजोक्तिरलंकारः । वसंततिलकाछंदः २५ स्वैनंआत्म

नाआत्मनाअनधिष्ठियत्संकेतस्यस्थलंतास्मिन्तस्यगमनेन
चातिरिक्ताअनुशयानाआह॥कर्णकल्पितेति।राधयामधुरिपुः
श्रीविष्णोनिरीक्ष्यते।दृश्यते।किंभूतया।निःपतंतोगलंतोनयन
भ्यांवारिधारायस्यास्तया।कृतसंकेतेनागतमयानागतमितिवि
षादेनेतिभावः।कथंभूतामधुरिपुः।कर्णकल्पितारचिताया
संकेतेनागतमयानागतमितिविषादेनेतिभावः।कथंभूतामधु
रिपुः।कर्ण रसालमंजरी।अहमतस्त्वंनागतेति।राधायाः वि
श्वासार्थंसांकेतकाभ्रमंजरीतयापिंजरीहरितालोकृतकपोल
मंडलंगंडस्थलंयस्यसः।पिंजरपीतनतालंआलंवहरिताल
कमित्यमरः २७ रथोद्धताछंदः॥तल्लक्षणं॥रात्परैर्नरलगैरथो
द्धता॥मुदितायथातथोदाहरति॥गोष्ठेति।काचिस्वगृहेवासयितु
इच्छंतोपथिकंवदति॥पतिःभर्त्तागोष्ठेषुतिष्ठति।अहर्निशमिति
भावः।ननंदाभर्त्तृभगिनीवधिरा।चपुनःयातुःभर्तृभ्रातृभार्यायाः
नेत्रद्वयस्यपाटवंपटीभावःपाटवं।आरोग्यमितियावत्॥नास्तिआ

33

नेत्यर्थः। इयं अमुनाप्रकारेणपथिकंप्रतिसंकेतोपगर्भसखी
वचनंनिशम्यस्तुलाजणीनायिकाकेचकंभयाः सीम्निप्रदेशेरो
माचाएवकंचुकंटदंवितंऊर्द्धगतंआनतानमया ऽयंपांथउप
भोग्यानेइत्सानांदितस्मारयतिस्मेत्यर्थः २८ वसंततिलकाछंदः।
परकीयायाप्रदर्श्यकन्यकाउदाहरन्नाह। ययेति। किंचिदिति। नृ
पकन्यकाराजकन्यकासुहृतिनपुल्पवंतंसव्याजंयथास्यात
थाकिमपि। व्याजमाश्रितेत्यर्थः। धाष्टर्याभावादितिभावः। आ
लोकतेकामाधीनतयाविलोकयतीत्यर्थः॥ किंभूताराजकन्या।
स्फुरती अंगुलीयकानांमुद्रिकानांद्युतिकानिर्यस्यतयाअंगुल्या
गंडस्यकपोलस्यकंडूयनंकुर्वाणी। कथंविलोकनमित्याह।
किंचिंताातियकरणादितिभावः। हरत्यासिहारलतायस्यांक्रि राम
यायांतन्यथास्यात्। पुनःसरलेअकुटिलत्वसाभिलाषाव
लोकनेनेतिभावः। भ्रूवल्यो भ्रूलतयत्रक्रियायांतथाकिंच।

१८

साचिनिर्यंकुह्मितंयथास्यात्। अन्यापदेशेनेतिभावः। किंच।
भ्रांतेभ्रांतानिलोचनयोर्नेत्रयोः [illegible] द्युतिः कांतिःयत्रक्रियायांय
थान्तथामन्नेत्रयथानागच्छत्वयमितिसीत्सपुनः भुजायांपर्यु
स्तपतितंकपोलसलंयत्रक्रियायांयथास्यात्तथास्यात्। कामवशतया
कपोलकंडूयनादितिभावः भुजावगुद्वींमितिमाघे। अतस्त्रीलिं
गेपिभुजाशब्दः २१ शार्दूलविक्रीडितं। एवंनिरू[illegible]प्यसामान्यवनि
तांदर्शयति। वित्तमात्रेति। वित्तमात्रोपाधिकः सकलपुरुषाभि
लाषोयस्यासावितोपाधिके त्यक्तेपरकीयायामतिव्याप्तिः। तस्याः
कदाचिद्वितोपाधिप्रक्तित्वात्। अतोमात्रेति। यद्येवंइहव्याप्ति
रिति।शंशमानआहनन्विति।। अग्निमित्रोक्षितिपत्तौराजनिअनुर
रक्तायाऐरावत्यांवेश्यायां। अव्याप्तिलक्षणस्याप्रवर्त्तनंइत्यर्थः।
नत्रतस्यावित्तमात्रोपाधेरभावात्।। रतिचेत्। उच्यतइतिशेषः।
मैवंएवंनावक्तव्यं। सापिऐरावतीकाश्मीरहीरादिदातरीमहाराजे

35

अनुरक्तानतुमहर्षौतेनअवगम्यते।तत्रापितस्यामपिवित्तमात्रो
पाधिरिति॥सामान्यवनितायथातथोदाहरति॥ दृष्ट्वेति।कुरंगीद
शामृगनेत्रायाःवक्षोजौस्तनौपरस्परंआश्लेषमिवआलिंगनमिव
तनुःकुरूतेत्यर्थः।किंकृत्वा।प्रांगणसंन्निधौचत्वरसमीपवहुध
नंयस्यतं।दातारंअभ्यागतंदृष्ट्वातविलोक्यकिंच।कुंतलःकुंतलाः
कचाःसंतिअस्मिन्संयत्वेनेतिकुंतलोधम्मिलः।आशीर्दिभ्यो
नप्रत्ययः।मालयामिषात्व्याजात्आनंदोहर्षः।धनप्राप्तेति
भावः।तेनअस्त्रुपर्यासिअस्त्रुविंदूनिवविसर्जंति।आनंदाश्रू
णास्त्रवलात्।पुष्पसाम्यंकिंचिद्दृष्ट्वेधनागमंधनप्राप्तिकथ
यितुंकर्णांतिकंकर्णसमीपंगच्छति।धनागमानंदादितिभावः राम
३० शार्दूलविक्रीडितवृत्तं॥एवंस्वीयापरकीयासामान्यवनिता
स्त्रिभेदानिरूप्यान्यदपिनिरूपयति॥एताःपूर्वोक्ताअन्यसंभोग
दुःखितावक्रोक्तिगर्विताःमानवतामानयुक्ताश्चस्त्रः।अन्यसं

भोगदुःखितायथा।हंदूतीति।हेद्दूतिहेमत्सरेखिन्ने।दुदु — उ
पतापइतिधातोः दूयतेइतिसुसमात्वंकुंजंनिरगाः।मत्प्रियविर
हदुःखतयादुःखितमात्मानंसुखयितुंकुंजप्रदेशंगतवतीत्यर्थः।
तुपुनःपापीयसोऽविप्रकारिणोगृहंना।तदानयनंतुमत्सुखा
र्थी।सचान्ययासक्तइतिकिंतद्गृहगमनेनेतिभावः।।किमिदंयद
सीतिचेत्तत्राह।।अन्यथानैवंचेत्।देहेअंगेकिंसुकाभरणं
कथंदृश्यते।सर्वंमत्प्रियंत्वयासंपादितमितिसोपहासं।।प्रिय
भुक्ताङ्गीतिनखक्षतादिदर्शनेननायिकायाःदुःखागमप्रतीती
र्ध्वन्यते।किंसुकचिन्हेनकुंजगमनानुमानमित्यनुमानालंका
रः।अनुमानंतुकार्यादिकारणावधारणमिति।सचवक्रोक्त्या
व्याजस्कस्याचनखक्षतेषुकिंसुकापन्नएव।।व्याजस्कातिमुखे
निंदास्कातिर्वाकस्तुष्टुवान्यथा।।२१ वक्रोक्तिगर्वितायथा।द्विवि

ध्याद्विप्रकारा ॥ द्वैविध्यंदर्शयति । प्रेमगर्वितासौंदर्यगर्विता
च । यथेति । प्रेममर्वितोदाहरणमाह ॥ वपुषिति । कश्चिदात्मान
मीधिकमन्वानुः सखींवदति । हे सखि । अत्रनवेतिपदमुभयत्र
पीज्यं । काकाक्षिन्यायेन धन्यासीत्यर्थः । किंत्रवी । नकिंचित्हीन
वक्तुंशक्यतइत्यर्थः । नतथाहइत्याह ॥ येकांतविभूषणानिन
कलयतिमधारयति । किंभूतः नतुनयनांतरात्भीरुः । ननु
र्ममनयनांतरालव्यवधायकंतेनभीरुः भूषायांमदंगांतरा
यंजीवतीत्यर्थः । धन्यतमेतिस्वाधिक्यकथनान्यव्यतिरेकालं
कारः । उक्तंच ॥ उपमानाद्यदन्यस्यव्यतिरेकः सउच्यते । इति ३२
पुष्पिताग्रावृत्तं ॥ सौंदर्यगर्वितातथेतितांउदाहरति ॥ कलय राम
तीति ॥ काचित्सखींवदती । हेसखिकांतेप्रेयसिकिंमाचरामि
किंकरोमितत्कथय । उपदिशेत्यर्थः । तत्रतस्मिन्कांतेसहि

स्पृशतैवतादृश्याक्यसहनशीलत्वमेवदोषाः समजनी। सेजातः।
किंभूतेकांते। मेघक्ष्णः कमलोपमानेकमलतुल्येकलयति कथ
यतिसतीत्यर्थः। पुनः मेवाच्चिसुधारसस्यअमृतद्रव्यस्यसाम्यंसमा
नांप्रथयतिप्रस्थापयतीत्यर्थः ३२ पुष्पिताग्रावृत्तं ॥ मानवतीय
थेतितामुदाहरति। प्रियापराधंसूचयतीतिसूचिकाएवंभूता।
चेष्टामानः। सचलघुर्मध्यमोगुरुश्चेत्साधुदाहरणायर्यंतस्यष्टं।
उत्कृष्टरौद्ररसोपसप्रायसोभवत्त्रेधाकामिनीप्रियप्रति॥ अवेक्ष
दोषमेतस्यगरीयान्मध्यमोलघुरिति॥ अपरस्त्रीदर्शनादिज
न्मायथेतितामुदाहरति। स्वेदांबुभिरिति॥ काचित्सखीवदति॥
हेशातोदरि शातंकृशंउदरयस्यासातस्याः संबोधनशातोद
रिप्रियकांतेअपरानायिकाविलोक्यतिसति। नवविलोकमात्रं
किंतुभावयसीतिसातित्तवमानः कुकस्मिन्प्रदेशपदंचरणं
दास्यतितत्सदस्थानंनविद्मः नजानीमः। अतएव एतेदंगके।

र० टी०

घनप्रदेशः स्वेदांबुभिः पिछलं व्याप्तं क्वचन प्रदेशे कंटकितं संजातकं
टकं उभयत्रापि अपकर्षोदयन स्वेदरोमांचं वपुः तत्वमिति भावः।
चकास्ति शोभते। किमिव। हि यस्मात् मधुराणां मंडनं नाकृतीनां।
इति भावः। स्वेदांबुभिः क्वचन पिछलमंगभूमाविसर्पपारोसमं
जसत्वात् २५ वसंततिलकाछंदः गोत्रस्खलनादिजन्मा यथा
तथोदाहरति। यूज्ञात्रेति॥ हतविचयकोत्रस्खलेनंसपत्नीना।
मोच्चारणमित्यर्थः। तत्रोच्चारणे यदभिमानमन्यते। त्वयेति
भावः। तर्हि रोमावलिः रोमश्रेणी सैव व्यालः सर्पः तस्य संस्पर्श
तत्सीत्कारं शपथं कारयत तद्दोषपरिहाराय शापथं कुर्वे तं मां प्रे
रयेत्यर्थः ३५ अनुष्टुप्छंदः॥ अपरस्त्रीसंगमादिजन्मा यथा राम
तथोदाहरति। दयितेति॥ सुदृशो नायिकायाः नयनस्य सेक
स्येव प्रक्षेपण संधानादेकत्वकोणभासाप्रांतकांत्या श्रुतिमुक्ताः
कर्णावतंसीकृतमुक्ताः फालतानि शिखरोपमादाडिमी बीजतुल्याः

२०

वभुबुः।जाताइत्यर्थः।सापराधेप्रेयसिक्रोधेनेतिभावः।किंकृत्वा सप
न्याचरणालक्तकेनपिंजरपीतवर्णंदयितस्यभालदेशंनिक्ष्यतिर्यग
वलोकेत्यर्थः।औपछंदसिकंवृतं।तल्लक्षणं।षड्विषमेष्टौसमेकाला
स्तैश्चसमेस्परणेनिरंतराः।नसमात्रपराश्रिताः।केलाः वैलालीयतेक
लौतत्रैवांतेधिकेरगोस्यात्।औपछंदसिकंकवींद्रपद्य।तत्रैवैतालीये
प्रतिपादंअंतेचिंकेगुरोस्युरित्यर्थः।२८ प्रासंगिकतयाएसाभेदांतरा
णिनिरूपयति॥एताःषोडशेति।त्रयोदशविधास्वीयायथामध्याप्रगल्भ
योः।प्रत्येकंधीरादिभेदःषट्पुनः।एवंद्वादश।मुग्धात्वेकैवेतिमिलित
त्वात्त्रयोदशपरकीयाद्विविधा॥एकावेश्येतिषोडश।अष्टावस्थाभिः
प्रत्येकं एकंप्रतिअष्टविधाअष्टौप्रकाराः तामवस्थामाह॥प्रोषितेति।
प्रोषितोदेशांतरगतोभर्तायस्यासाप्रोषितभर्तृका॥खंडितामाह॥प्र
न्यासक्तत्वेनपत्याविमुक्तेत्यर्थः।कलहांतरितामाह॥कलहेनअंतरिता
कालहांतरितेत्यर्थः।विप्रलब्धामाह।विप्रलब्धेनविसंवादनयुताविम
नस्केत्यर्थः।उत्काउत्कंठितेत्यर्थः।वासकसज्जावासएववासकः वारस्त

त्रशय्यासज्जपीतितल्पादिकंसा।स्वाधीनेति।स्वाधीनःपतिर्यस्या
सास्वयमभिसरतिअभिसारयतिवा।अतएवगणणात्स्पष्टं।ता
सांनायिकानांउत्तमादिगणनयाशतत्रयचतुरसीतिअधिकयुत
भेदाःभवंति।यथाचउक्तंहित्रयोदशविधयः।स्वीयाद्विविधाच
यगणाएकावेश्याप्राणाचष्टावस्थाभेदनोमताः।पुनश्चैतात्रिवि
धासर्वाउत्तमाधममध्यमाः।इत्थंशतेत्रयंतासामशीतिश्चतुर
शीतिनिराकरणायमतमनुवेदंति।एतासांअनंतरंगणितान्
दिव्यादिव्योभयप्रअर्जुनादयःइत्थंतंस्पष्टं॥यद्यपीति।मुग्धाया
नायिकायायथा।धीराभेदस्याभावः।तथापिधीरादिप्रकार
तयाप्रज्ञासामग्रीतस्याभावात्॥यथाअष्टविधत्वाभावोभ
वितुमर्हतियोग्योभवति॥तथापीति।प्राचीनानांकवींद्राणां
लेखनस्यअनुरोधाग्रहणेनवोढालज्जाभयपराधीनरूपासु राम
धांआलंब्याप्रिस।एतेभेदाः।प्रोषितभर्तृकादयःअवगंतव्याः
ज्ञातव्याः।तत्रप्रोषितभर्तृकांदर्शयति।देशांतरगतरति। २१

देशांतरपदे॰ नोत्कादिष्वतिव्याप्तिं निराकरोति। उत्केत्यादिस्पष्टं।
अस्याः प्रोषितभर्तृकायाः चेष्टा दशाऽवस्था अभिलषचिंतादयो।
वक्ष्यमाणाः। मुग्धाप्रोषितभर्तृकामुदाहरति। दुःखमिति।। अंबु
जमुखी मुग्धा यत्तनूरसव्ययं। यतो हेतोः संतापसह तनु हेतुं
चेतोभवः कामो वेद जानाति हृच्छयास्यादिति भावः। नान्यइत्यर्थः।
संतापमेवाह दीर्घतरं अतिशयेन दीर्घं बहुलमित्यर्थः। दुःखं वहत्यपि
सखीवर्गाय सखीसमूहाय। लज्जयेति सर्वत्र संबंधः। नो भाषते
न कथयतीत्यर्थः। पुरा शैवालैः जलैनिलिभिस्तृणविशेषैः शयनं
शय्यां स्रजमपि न वासते न निद्राति पुनः कंठगद्गदवाचं स्खलित
गिरं सवाष्पत्वादिति भावः। अंबानि गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः। दृशो
नेत्रयोः वाष्पोदकं न धत्ते न दधतीति विशेषोक्तिरलंकारः। २७।।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं।। मध्याप्रोषितभर्तृकायथा। वासइति। का
चित्सखी तां वदति। हे सखि वपुषः वासो वसनं तदेव श्लथातिसूक्ष्मे
ति भावः। हस्तस्य वलयकंकणं तदेवायामीत्यर्थः। न पुनः जघनस्य

वराम्बेष्टापरिमितत्वादिति भावः। कांचित्सैवा वाचालवटुभाषणोये
भंगास्तुषुसुभगेसुरभौ वसंतेस्तनिअद्यसमस्तवासइसादितेतवाधि
कंभवति॥ विरहवेदनयाकृशत्वादिति भावः। किंनिदानं किंकारणमि
ति। आलजाटचौवटुभाभाषणेतिसूत्रेणकुत्सितार्थेआलचप्रत्ययः।
अत्रवेटिविषयत्वेनासंघटनवाक्कुत्सितत्वं। अत्रनर्मस्फोटालंकारः।
नर्मस्फोटास्तुभावानांसूचितार्थरसोल्पवैटिति। पश्चान्नितंबस्त्रीकुच्या
कुंचितजघनपुरः। वसंतपुष्पसमयसुरभिरिसमरः॥ ३८ वसंत
तिलकावृत्तं॥ प्रोढाप्रोषितभर्तृकायथालामुदाहरति। मालेति॥
काचित्सखीप्रोष्ठप्रियरहितांसखीवीक्ष्यवदति। सुषुवानायिका
याः बालांबुजदलमयीबालानीकोमलानिप्राचुर्येस्यांसामालात
थामौक्तिकमुक्तानिर्मिताहारयष्टिः हारलतातथाकांचीक्षुद्रघंटि राम
कायीविषदुःखहारिणीहरोकृच्छोसभवति। प्रकर्षेणकर्मगुणादिसं
पत्त्याभवतीति॥ प्रभवन्नुतास्मिन्नयातेगच्छतिप्रस्थानकृतवती

त्यर्थः ।अवस्थितत्वेनकूलगामैनैवकमलदलमालायाः मुक्ताहारस्य
चेसंततायाकांच्याहूतत्वात् ।प्रस्थानमिति ।।अन्यत्किमपिआश्चर्यंद्र
मः ।अहहेतिखेदे ।धमनीनाडीवर्त्ततेवानवाइतिसातुवाहोर्वलय
यान्निर्मूलंहस्तंप्रयातिगच्छति ।अत्रप्रकटमेवप्रागल्भ्यं ।नाडीतुधम
निःशिरेत्यमरः ।मंदाक्रांतावृत्तं ।।मंदाक्रांतांबुधिरसनगैर्मोभनौ
युग्म ३१ परकीयाप्रोषितभर्तृकामुदाहरति ।।श्वश्रूरिति ।श्वश्रू
पतिमाताप्रभदलंददाति । कौतूहलेनेतिभावः । तदपिफलंतयाभ्रू
भंगसूचनेनगृह्यतेस्वीक्रियते ।। चपुनःसव्यस्तहस्तेनमर्मरशंकयाशु
ष्कपर्णध्वनिशंकयास्पर्शमात्रेणैवशुष्कास्मिन्प्रदेशोममविरह
तापंमाज्ञासीदितिशंकयेत्यर्थः ।पाणिनासंस्पृश्यतेपिचकुरंगीदृशा ।
कुरंगीमृगीतद्वद्दृक्यस्यास्तया ।तयाभीसाचकितदृशेतिभावः ।
भर्तुर्भ्रातृभार्यायाः वाचिविषयेसुहृज्जनस्यसखीगणस्यवचसाप्र
त्युत्तरंप्रतिवचनंदीयते ।। किंतुकुलवधोचितस्तद्वक्रूरः ।श्वासोनुत्सुज्य

२० टी०

नेपूर्ववत् शंकयति भावः ।। अत्र प्रच्छन्नकामित्वं प्रकटमेव ४० शार्दूलविक्री
डितं वृत्तं ।। सामान्यवनिताप्रोषितभर्तृकाय थेस्कल्काउहरति ।। द्वारदेशे उ
पविष्टा पुरे योषित् वेश्या इति हे ता अक्ष्णोः नेत्रयोः मरिचनिचयं समूहं
न्यस्यति क्षिप्य बाष्पोदकबिंदून् जलकणान् विसृजति । प्रकटयति । रु
तीति किं । कांतकामी अंतर्मनसि स्वस्येत्यर्थः । विरहेन विदितं ज्ञानं । मम
मप्रेमस्नेहं विज्ञाय स्वविषयकं यत्प्रेम ज्ञातवेत्यर्थः । तस्मात् देशा
त् ए स आगत्य पुनरपि पूर्ववत् तद्वादास्यं दास्यति । अत्रापह्नुतिर
लंकारः । मालिनी छंदः ।। ४१ ।। अथ खंडितां दर्शयति ।। अन्योपभोगे
तिस्पष्टं । प्रातरागच्छति । कालस्याप्युपलक्षणं ।। ननु नियमकामि
त्यर्थः । अस्याः खंडितायाः चेष्टाव्यापार अस्फुटालापेतिस्पष्टं ।
मुग्धाखंडिता यथा तथेति तामुदाहरति ।। वक्ष्यति ।। प्राणेशः पतिः
नकोढसुदृशः नवोढा बाला सा सुदृक् चतस्याः नायिकायाः नयनं नेत्रं पा
णिनापि दधे आदयत् ।। किंभूतायाः सुदृशः वक्षः उरःस्थलकलशांकित
कंठचिन्हितं किमुत किमुत कैरुधं किमपि चिन्हादिकं स्पष्टं रुद्धं सा ।

राम

२३

46

वास्तवोनान्यमपिकास्तनाभोगचिन्हेमुग्धत्वास्वच्छसाऽस्यर्थः॥ आर्याभेदे
उपगीतिछंदः ४२ मध्यारवंडितामुदाहरति॥ वक्षोजेति॥ बालानायि
कानात्रबालाशब्दोमुग्धापरः। बलसंभक्ताविति धातोतेनबलतसं
भजेतेधीरात्वंतत्परः। दयितस्यप्रियस्यवक्षोजचिन्हितअन्यनायि
कास्तनाचितंउरोवीक्ष्यदृष्ट्वादीर्घंअधिकंननिश्वसति॥ निघृणप्र
तिकिंचिद्दर्शनेनेतिभावः। किंचिवक्रांतजल्पातिपूर्ववएवभावः॥ किं
तुजलेनप्रातमेववदनंपरिमार्जयंतीविलोचनानिअश्रूणितिरोदधा
तिस्थापयतिमद्दृक्तद्दर्शनेनायंविप्रियकृद्दुष्टबुद्धिश्चोनभवेदितिचातु
र्येनेतिभावः॥ अपन्हुतिरलंकारः॥ ४३॥ वसंततिलकावृत्तं॥ प्रौढा
रवंडितायथेसुक्त्वाउदाहरति॥ मामुद्वीक्ष्येति॥ कापिनायिकासरवीं
प्रतिवदति॥ अंगनानायिकाप्रातःप्रभातेवारतलात्। ल्यब्लोपेपंच
मी। करतलेस्थापयित्वास्वस्यैसर्थः॥ मंगलंमंगलसूचकंआपत्स्मर
णादितिभावः॥ आदर्शंमुकुरंआदर्शयतु॥ किंवक्तव्यंत्वमेववचिन्हा

र०टी०

न्यबलोक्यस्वापराधंविगणय्येतिदर्शयतिस्मेत्यर्थः।किंभूताअंगना॥विपक्ष्मल
दृशः विपक्षाःसपत्नीचासौपक्ष्मलदृक्चतस्याः प्रशस्तानिपक्ष्माणियस्याःसा
सिध्मादिभ्यश्चेतिलच्।तस्यपदांबुजालक्तकैः आलिप्तं आननंमुखंयस्याःसा।
ता।उत्तानकरणादितिभावः।उद्वीक्ष्यउच्चैर्दृष्ट्वा॥आनतीकृतमुखी।नपूर्वंआ
ननंआननीकृतंमुखंययासा।विप्रियकारणेदर्शनाभावान्नरतिमितिधियेतिभा
वः।चित्रार्पितवच्चित्रलिखितेवअभवत्जातेत्यर्थः।विषादमूढयेतिभावः।
किंचरूक्षनीरसंउक्तवतीवाअथवादृशोर्गानिश्वसितेनकोष्णमवर्ष्यैः किंचिदश्रु
दृमेनकृतवती॥अत्रापिरूक्षवक्तव्याद्यभावेपूर्ववत्॥श्लोकोक्तएवभावः। ४४
शार्दूलविक्रीडितंवृत्तं॥परकीयायाःखंडितायथेतितामुदाहरति॥कांतमिति।
मृगदृशानायिकायावलयांकितकंठदेशंकांतकामिनंनिरीक्ष्यपरकीया
प्रच्छन्नकामित्वादितिभावः।परुषाः कठोराः।वाचोनोक्ताकिंतुतयादृती
मुखेस्खलदंबुपूराःस्खलनंअंबुपूरोम्बुबाष्पवाहोयेषुतेनयनांतपाताः
दूरात्तानिदधिरे।विस्मिताः स्वदूतस्यफलवैचित्र्यमवलोकयेतिधियेति

२४

48

भावः ॥४५ वसंततिलकछंदः । सामान्यवनिताखंडितायथेतितामुदाह
रति । उरस्तवेति ॥ वारस्त्रियावेश्येसमरः । इतीतिकितवरदंडुरः पयोध
रांकितमन्यनायिकास्तनचिन्हितं । अतः मेकृतःक्षमातितोहेतोः यत्
रापूर्वंअंगीकृतवसुद्रव्यं ॥ ततमपिविषयनिधीयतांदीयतामित्यर्थः ॥६॥
पृथ्वीछंदः ॥ कलहांतरितामुदाहरति । पतिमवमन्यतिस्पष्टं ॥ अस्या
कलहांतरितायाश्चेष्टा । भ्रांतिसादि । भ्रांतिर्मिथ्यामतिभ्रमेसरमः । मो
हःइंद्रियवैकल्यंस्पष्टमन्यत् । मुग्धाकलहांतरितायथेत्युदाहरति ।
अनुनयतीति । नवोढामुग्धालज्जामानयतेसालज्जमानामितियो
ज्यकलहेनावमानितमित्यर्थः । नानुनयनिसखीजनायापिकिंचि
तूनकोर्तयतिनकथयति । परंतुमलयानिलेप्रसरतिसति । चिरायचि
रकालंमन्युज्ञानरहितंअंनः अंतःकरणंवहति ॥ विरहदाहकलयादक्षि
णेनायिकाविषादत्वेनेनिभावः ४७ पुष्पिताग्राछंदः ॥ मध्याकलहां
तरितायथेत्युदाहरति । विरमतीति ॥ इत्यंचिंतयतिभावः । अधोनीचे
मुखंयस्याःसानायिकाकलहपत्यासहेतिभावः । सखिभ्यःलपितुंत्रे

२०टी०

नालपिंतुंसमाचकोक्ष ।धृर्षाध्युष्याभ्यांकथयितुंवैवदिसर्थः ।इतितीकिं ।त्वे
तः कथनंविनानविरमति ।नशाम्यतीत्यर्थः ।निवेद्यसुखदुःखंसुखीनां
भवतीतिपुनः कंपनेसतिकापिलज्जासमुपैतिअथवाध्यीढकुंनशक्यत
इत्यर्थः ।।शंशयालंकारः ।पुष्पिताग्राछंदः ।।४८।। अथोढाकलहांतरिता
यथेसुदाहरति ।।अकरोरिति ।।कापिसखीनायिकांप्रतिवदति ।हेरस
ले ।यद्वाकुधारससले कंपदंकोपसंज्ञइत्यर्थः ।यद्वारसलेकुधाकोपेनेति
सर्वत्रनयोरन्वयं ।नेत्रशोणिमाननेत्रयोरक्तत्वंकिमुअकरोः ।रुषाकृत
वतीत्यर्थः ।वापुनः ।करपद्मेनतर्जनंभर्त्सनंवहिः निःसरणरूपंकिं
अकृषीः ।किंकृतवतीत्यर्थः ।प्रतिकालनकिंटिनाचरितमिकोपवेरि
त्रयंयुक्तं ।।किंचकलहंकिंअथाःकृतवती ।यद्वानायिकानेत्रकरपद्मस
संक्रियसपापमत्रवदति ।रसज्ञाजिह्वाशेषंपूर्ववत् ।युक्तमेतन्न ।हितमिति
देवेनदृष्टाहला ।हितमर्थनदति ।नजानाति ४९ परकीयाकलहांतरि
तायथेतितामुदाहरति ।।भर्तुरितिसखीवदति ।हतधियामयाक्रोधा

३

राम

२८

स्त्वअवधीरितोऽधिकं कृतः भोमातः विधिदैवीवलीयान्। तस्यैव वरदं विलसि
तं न मे पराधरद्दत्यर्थः। सकः न्यस्य भर्तुः श्वशुरादिरस योषकस्य कृते रसव्यय॥
यंनिमित्तमित्यर्थः॥ गुरुः श्वसुरादिः लघुरभूत्। मयागणीयोपाति इत्यर्थः।
पुनः सहचरी समीपवर्तिनी सखी तस्यानीतिः दूरतः कृता पुनः पुनस्त्र
पाल्लज्जात्तृणवत् तृणेन तुल्यं तृणवत् निर्मुक्ता अतिशयेन त्यक्ता इत्यर्थः।
पुनः सहचरी समीपवर्तिनी सा सखी तस्यै इति स्रोतः प्रवाहोऽस्यास्ती
ति गंभीरनीरादिरित्यर्थः। विटुवसरिचितासंकेतवर्तिन्यागत्य साम
यविटुनातुल्यं अभ्यस्ता इत्यर्थः। अत्र नर्मस्फोटालंकारः। समज्यापरि
षद्गोष्ठी॥ स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवंती निम्नगापगेत्यमरः॥१०॥ शार्दू
लविक्रीडितं वृत्तं॥ सामान्यवनिताकल्हांतरिता यथेत्युदाहरति। यसं
केरहेति। हे सखि यानायिका तत्सर्वं ससार्यं अकरोत्॥ तस्मिन्नादृशे
प्रकोपः अभिशयितकोपः कृतः मां धिक्। अहह नि घेत्यर्थः॥ ममजीव
धारणं प्राणधारणं धिक् निंद्यं अलनुकामं धिक्। येनेवं भूतं तनुत्वं तस्य यु

51

त्तमिति भावः ।चेष्टितंकदाचित्क ।तदितिकिंयत्तमेमतिसर्वत्रसंबंधः ।
पाणिकमलंपंकेरुहलक्ष्मपंकेरुहस्यकमलस्यलक्ष्मचिन्हंयस्मिन्
तत् ।यत्सौभाग्यालयेजन्मकुंडलिकायांगुरुर्बृहस्पतिः वापुनः वेधसा ।
ब्रह्मणाललाटफलकेयत्सौभाग्याक्षरन्यस्तंलिखितं ।सर्वेषांभाग्य
सूचकत्वात् ।द्रव्यागमत्वंध्वनितं ।शार्दूलविक्रीडितंवृत्तं ५१
विप्रलब्धांप्रदर्शयति ।।संकेतनिकेतनमित्यादिस्पष्टं ।।अस्याविप्र
लब्धायाश्चेष्टा ।।निर्वेदादयति ।तत्रनिर्वेदः स्वापमानसखीज
नेउपालंभः चिंतादयः राधस्मृतिः मूर्च्छा इंद्रियक्लैब्यं ।शेषंस्प
ष्टं ।मुग्धाविप्रलब्धायांतथैवोदाहरति ।आलीभिरिति ।सखी
भिः अनेककपटैः अनेककपटव्याजाः येषुतैः शपथैः कुंजोदरंसं
केतंकृतंकुंजमध्यंनीतयाप्रापितयाविप्रलब्धानायिकया ।त राम॰
त्कुंजोदरंशून्यंप्रियरहितंनिरीक्ष्यविक्षुभितयानप्रस्थितंनच

२६

लितं। नास्यितंप्रियागमनागमनाभ्यांव्याकुलितमित्यर्थः। किंतुन
वोढानीरजदृशा नवोढावाभैनीरजदृक्चतया। कुंजोपकंठकु
जसमीपेदृष्टयोन्यस्तापीरक्षितासाहं इत्यर्थः। किंभूता। तृषाकेन
चिन्मनोरथनतांपयोव्याकुलायेभृंगास्तेषाकदवसमूहस्तस्य
डंबरोभ्रमणरूपारमत्तस्याचमत्काराः चित्रविलासाःस्ता
न्स्पृशंतीति तत्तुल्या इत्यर्थः। निर्दर्शनालंकारः। शार्दूल
विक्रीडितवृत्तं ५२ मध्याविप्रलब्धायथेसुदाहरति। सं
केतकेलिगृहमिति। एणीदृशोमृगनेत्रायाः वचनमर्द्ध।
क्षरमेवअर्द्धाणिअक्षराणियस्मिन्नत्। अर्द्धनिकाश्येव
अर्द्ध विकाशोयस्यतत्। तांबूलमर्द्धकवलीकृतमेवतस्या
वितिक्रियासंबंधः। तद्दर्शनवैकल्याज्जडीभूतवास्थितेत्य
र्थः। किंभूता। यासंकेतकेलिगृहंत्स्संगमोप्रियेच्छयाप्राप्यत

शून्यंकांतरहितांनिरीक्ष्यनिभृतःनिश्वसितयाधरायाः।निभृ
नेमंदनिश्वसितंयस्मिंस्तथाभूतोऽधरोयस्यास्तया॥अत्रअर्द्ध
विकाशनेत्रमितिनार्द्धमुकुलादृष्टिः।तस्याआनंदाभिधानात्।
अतःशून्यादृष्टिरियंयथासमततारापुराद्रूपदृष्टिःशून्यविलोकि
नी।निःप्रकंपाधुराशून्याचिंतयादृष्टिरिष्यतइति॥६३॥व
संततिलकाछंदः।प्रौढाविप्रलब्धायथेत्युदाहरति।शून्य
मिति।तयाशुन्यंकांतरहितंकुंजगृहंनिरीक्ष्यचेभवक्रामंकु
टिलंकृरुप्रियविरहजपीडाजनकत्वात्।दृष्ट्यपिननिवर्द्दि
ताकांतानयनार्थंज्ञापितेत्यर्थः।स्मृतिश्चेके इतीतिक्लिं।शं
भोःशंकरंकल्याणभवसस्मादितिशंकरोतीतियद्द्वयसंत
स्मानासुखकारित्वेनचंद्रशेखरेत्यर्थः।तिष्ठागीतिकामममित्र

हाज्जटाभिर्वर्द्धीविरहिणांदुःखात्मकोपभवत्विति॥नातोल्पमिति
भयमितिभावः।हरतिसर्वेषांदुःखमितिहरः।श्रीकंठः श्रीशोभा
कंठेयस्यविषभक्षणात्गौरांगस्यनीलकंठलशोभैव।अतोमां
दुःखविषहरणमितिभावः।शूलीनिति।त्रिशूलेननिःशेषहं
तव्यः।स्मरत्वात्नतस्यसर्वदाहोनयुज्यतइतिभावः।विश्व
सनीयइतिभावः।शिवेति।आनंदरूपोसित्वं।यद्वाशिवागौ
रीविद्यतेअर्द्धांगत्वेनयस्यसः।अर्शादिभ्योच्प्रत्ययः।तया
पियमलनान्मामप्यानंदरूपांकुरुष्वेतिभावः ५४ शार्दूल
विक्रीडितंवृत्तं॥परकीयाविप्रलब्धायथातथोदाहरति।दृ
ष्टेति।तन्व्यातन्वंग्याःप्रियोनदृष्टःसंकेतितइतिभावः।किं
कृत्वा।धैर्य्यमेवभुंजगःसर्प्पःस्तस्यमूर्द्धिशिरसिचरणौदत्वा।
यद्वाधैर्य्यंचभुजंगश्चतयामूर्द्धिपुनःलज्जारूपांनदींउल्लंघ्य।

र०टी०

पुनः घनांधकारस्यपटलंघनंनिबिडंअंधकारंतस्यपटलैस
मूहंअंगीकृत्यसंगतयत्यर्थः। वृपुनः लज्जारेणनंदींउल्लंघ्य। पुनः
संतापेनआकुलयातयापाप्योधरेजलधरेगर्जतिसति। क्रोधे
नआक्रांतोव्याप्तोयः कृतांतस्ययमस्यमतोमहिषस्तस्यभ्रांत्या
कालमहिषोयंस्मिन् इतिभ्रमेणपरितः सर्वतोदृशोयाजितत्र
रितेमेघस्यविरहिवैरित्वात्तदवलोकनेनैवयुज्यतइतिभावः।
अतोभ्रांतिमान् अलंकारः। शार्दूलविक्रीडितवृत्तं ५५ सामा
न्ययनितांविप्रलब्धांयथेस्फुदाहरति। कपटेति। सकलरसि
कगोष्ठीनांवंचिकाअसौवारस्त्रीवेश्याकेनचित्कपटवचन
वक्रोकपटवचनानिवक्रोक्तेननवंचिताकृत्रिमालंकारद
नेनेतिभावः। इतिहेतोः रिंगतीचलंतीयेभृंगास्तएवविक्षिप्तेव रामº
क्षकषायस्यसः। कोलिकुंजः किंकचानियानिकुसुमानितेषांकौ

२८

तिछ्घनाविहसतिवेतिशेष:।उत्प्रेक्षालंकार: ५९ अथोत्कां
दर्शयति ।। संकेतस्थलमिति ।। उत्का।उत्कंठितास्यष्टमन्यन् ।। अ
वधिरिति।अवधिदिवसेअनागतप्रेयसिसतीत्यर्थ:।प्रोषित
पतिकायांअतिव्याप्तिर्ननिषेधहेतुमाह।तस्याइति।।प्रोषित
पतिकाया:भर्तुरवधिदिवसेअस्मिन्दिनेअत्रमास्यामीसव
धिकृतदिने।।भवनगमननियमइति।संकेतपदेनतद्व्यावर्त्त
नात्।भवनगमननियमस्यव्यावर्त्तमानात्।अस्या:उत्काया:
अरतिर्विषयद्वेष:अंगकृष्टि:अगमोचनकपटनज्ञादिना
क्रियाविषयकयाजस्यमोचनमन्यत।मुग्धोत्कायथेस्कदाहरति।
यन्नाद्यापीति।प्रिय:अद्यापिनसमागत:इतियावत्।अत:आ
येणवाहुल्येनपरांअन्यांस्त्रियंप्रपेदे।आप्तवान्।इत्थंचेतसि
चिंतयंत्यपिजीडयालज्जयासखीनपृच्छति।। किंचदीर्घश्वसिति

२० टी०

नदधाति।चकितंसकंपंनप्रेक्ष्यते।उभयत्रसखीभीस्येत्यर्थः।केवलं
किंचित्मानाकूपक्कोयःपलांडुःकंदविशेषःतद्वलयापांडुरारुचिः
कांतिर्यस्यास्ताकपोलस्थलनव्येविरहसंतापेनविभर्तीतिइत्य
र्थः ९७ शार्दूलवृत्तं॥मध्याकायथातथेस्कदाहरति।आनेतुमि
ति।कापिनवोढनीजरजमुखीनवडुढयत्नीरजकमलंतद्वन्मु
खयस्याः।सातथाश्रुतातव्योरव्यानेमध्यायांनवोढानुपपत्तिःइसे
चिंतनीतिशेषः।अक्ष्णोर्विषयेकर्णयस्सुवर्णकेतकेतस्यरस
स्पपरागस्यपतिनयउपघात्।व्रीडातस्यछलात्वाष्पोदकंमुंच
वति।इसंकथंप्रियसखीमहंक्षेमविशेषेनेत्यर्थः।आनेतुंनगता
किसुअथवाभुजंगात्भीतः किमुमार्गवर्तिनःसर्पात्भीतः राम०
किंजागरनरस्यर्थः।असौप्रियःप्रतिषेधवाचिप्रतिषिधावाक्
यस्यां।निषधंउन्कवसामपीत्यर्थः।अन्यथागममध्यमित्यर्थः

२१

शार्दूलवृत्तं ॥ प्रौढात्कायेथेत्कदाहरति ॥ भ्रातर्निकुंजेति । भोनिकुंजभ्रा
तः हेयूथिसखि । हेरसाल । हेआम्रबंधो । हेतपस्विने हेमातः हेपि
तः पिताग्रसीदिति प्रसेकसंबंधः । एतास्मिन्नेते भवंत एवममभ्रात
रादयइत्यर्थः । इतिहेताः किंचित् पृच्छामिकथय । नीरधराभिरामः
सजलधरवत्कांतिः दामोदरः श्रीकृष्णः किंनसमाजगामनाग
वान् ॥ कथयत्विति वाक्यशेषः । दामोदरइतिपदंभक्ताधीनत्वंसू
चयति । तेनकयाचित् भक्तयाभक्त्यावशीकृतास्तिष्टतीभावः ॥
वसंततिलकावृत्तं ९१ परकीयात्काथ्यथेतितामुदाहरति । स्ना
तमिति । काचित्सखीवदति । हेसखि किंतयानतप्तं । तथापि
अद्यापिरयताकाले नसनाथके नेत्रातिथिः नेत्रगोचरइतिअ
र्थः ॥ कथंनकथयेतिशेषः । ततोदर्शयति । वारिदवारिभिर्मेघ
जलैस्नातं । पुनः घनेकाननेवासोनिवासोविरचितः पुनःम
नसिजः कामदेवः शीतैश्चंदनबिंदुभिः आराधितः । एतेन

59

र० टी०

ज्योत्स्नायां रजन्यां कोपि मां मा प्रैक्षिष्टा इति चंदनलेपो ध्वन्यते। पुनः र
जनीजागरणव्रतं न नीता प्रापुनः व्रीडालज्जादक्षिणादानं कृता
स्फक्तेत्यर्थः। तस्यागमनफलं प्रतीक्षयतिभावः ६० शार्दूलवृत्तं॥
सामान्यवनितोत्कां यथेत्युदाहरति॥ कथमिति। कापि वारांग
ना वेश्या धनाभिलाषात् निःपतदस्रुधारा निःपतदस्रुजले
न अक्षालयत् अंगादित्यर्थः। किंभूता वेश्या। कांतः कुंजसंके
स्थानं समुपैति। इत्थं अमुना प्रकारेण चिरं चिरकालं चेतसि
चिंतयतीति विचारयतीति। अत्रोपजातिछंदः। इंद्रचंद्रोपें
द्रवज्रालक्षणमिश्रितपदत्वात् ६१ अथ वासकसज्जां दर्श
यति। अथ मे प्रियवासकरसादि स्पष्टम्॥ वारः सूर्यादिवा राम॰
सक इति विभ्रः। अभ्रेष्टा। सा किं कियनित्यर्थः। मनोरथेत्यादि
मनोरथश्चेतासि वहुविधा कल्पना स्पष्टमन्यत्॥ मुग्धावास

३०

60

कसज्जायथेस्फदाहरति ॥ नवोढसुमुखीनववधूइत्यर्थः ।
समुत्सुदासहवर्त्तमानाद्दूरात्वीक्ष्यतेयश्यति ॥ कांतागम
नइतिभावः । किंभूता । किंभूता । वासकस्यनिश्चितप्रिया
गमनरूपवारस्यरजन्यांरात्रौअलीनांआसमंतात्लीना
निगूढांलज्जयेतिभावः । इतिवक्ष्यमाणप्रकारैः एकान्त
रूपांक्रियांकुर्वतिरतीतिदोषः । साचिविस्मेरमुखीसाचिविति
र्यग्भूत्वेत्यर्थः । सख्यामांनपश्येयुरितिधियेतिभावः । स्मे
रंस्मेहासंमुखंयस्यासा । रूतीतितिकि । तारकांतिरुचिरं । ता
राणांसुवृत्तमौक्तिकानांयाकांतिः शोभातयारुचिरंरमणीयंहा
रंमुक्तावलींगुंफतिस्यथ्यति । गुंफसंदर्भापुनः कांचीलतां
ग्रथ्नाति पुनः दीपंन्यस्यति निमज्जयति । किंतुतत्रदीपे
पुनः वहुलंस्नेहंनधत्तेनानिक्षिपति ॥ तदालोकनएवाभि

२० टी०

यारतिकेलिंविधास्यतीलज्जयतिभावः॥ तारीसुक्तादिशुद्धास्या
तरणशुद्धिमौक्तिकइतियादवः॥ हारोमुक्तावलीसमर॥ शार्दू
लविक्रीडितंवृत्तं ॥ ६२॥ मध्यावासकसज्जायथेत्युदाहरति ॥
शिल्पमिति॥ स्मरकामः स्मेराननोऽभूत्। किंकृत्वा॥ पद्मदृशः
कमलनयनायाः इयं अमुनाप्रकारेण वारितंप्रतीतमसातेस
र्थः। इत्थंकथं॥ शिल्पकलाकौशलंदर्शयितुं कौतुकात् कौतूह
लात् कल्हारस्रजं कह्लाराणां सौगंधिककमलानांहारस्रजंहार
विशेषाकारेणमालांकरोतिरचयतीसर्थः॥ चित्रप्रेक्षणकै
नवेनचित्रावलोकनमिषेणकिमपितिर्यग्भूतसर्थः। द्वारस
मुद्वीक्षते॥ कांतागमनजिज्ञासयेतिभावः। सहचरीभूषणा
नांसखीभूषणानांजिगीषामिषात्॥ भवदलंकारापेक्षया रामः
ममालंकरणानिरम्याणियायात्॥ नवंनूतनंआभरणं॥ ह्ला
३१

ति॥एवंविधंव्यापारेचतोभवता।स्मरएवजातएवात्रसख्या।
इतिचित्रं।तथालज्जाकापटाभ्यांसतस्कामायास्तस्यालज्जा
मदनसाम्यंशिल्पंकामकलादिकं॥सौगंधिकंतुकल्हारमित्य
र्थः॥शार्दूलविक्रीडितंवृत्तं ६३ अगल्भावासकसज्जायथेस
दाहरति॥ कृतमिति॥ वपुषिदेहेभूषणंपत्रवल्यादिकं॥पुनः
चिकुराणांधोरणारचनाविशेषः धूपिताअगरुचंदनादिभिः
अधिवासितापुनः शयनसन्निधौशय्यासमीपेक्रमुकानिगु
वाकानिवीटिकाश्चनागवल्ल्यश्चरचनास्तासांसंभृतिःसं
धारणंकृतं॥किंचहरिणीदृशाकांतागमनप्रतीक्षाव्याकुलेने
तिभावः।देहस्यत्विषाकांत्याएतसंगमस्फुरितेदि॥देहकांति
संबंधेनशोभातिशयंप्रापितानियानिकनककेतकीकुसुमा
नितेषांकांतिभिर्भवनगृहंदुर्दिनंअकारिय॥मेघच्छन्नेन्हिदु
र्दिनमित्यमरः ६४ मनोरथश्चास्यायुधे निदर्शयति॥आवयो

63

र० टी०

रिति ॥ आवयोः मम कांतस्य च अंगयोः द्वैते द्वयोर्भावो द्वैता ॥ स्वार्थे
अन् ॥ तस्मिन्द्वैते द्वै विस्मृइ इत्यर्थः । पुनरपि विरहेण कांतवियोगेन
विप्लवाद्दुःखं भविष्यतीति शेषः । पुनः अद्वैते आवयोः अंगैकत्वे
स्फोसम्रद्धास्मितं अन्योन्यवीक्षणं न च स्यात् । संदेहालंकारः ६५
परकीयावासकसज्जां यथेति तामुदाहरति । श्वश्रूरिति ॥ काचि
न्नायिका छलेन केन विद्याजनेन श्वश्रूं स्वापयति निद्रापयति ।
च पुनः सौधकपोतानां येपोताः बालकास्तेषां निनदैः शब्दैः सां
केतसंबंधिव्यापारं धत्ते करोति पुनः शश्वत् वारं पार्श्वयोः शय्या
भयप्रांते विवर्तिता अंगलतिका यस्याः क्रियायां तद्यथास्यात्तथा
लालती प्रियागमनमुदा स्फुरंती कंपोलघुनिर्यत्र क्रियायां तद्य
थास्यात्तथा । तल्पांतिकेक्वापिप्रदेशे प्रियधिया जारागमन राम
संभावनया करं न्यस्यति ॥ अत्रापन्हुतिरलंकारः ॥ शार्दूल
विक्रीडितं वृत्तं । ६६ सामान्यवनितावासकसज्जां यथेति दर्श

३२

यति ॥ चोलमिति ॥ वारांगणा वेश्या वारेषु रति दिनेषु ॥ यदिति अ
व्ययं । यत्नूमनोरथनविनतुलेन किं न किमपीत्यर्थः ॥ किंभूताइ
त्थंवक्ष्यमाणप्रकारेण चंदनेन चर्चिते मृगमदैः कस्तूरितिः ॥
अंगानि करचरणस्तनादीन् संस्कुर्वती अधिवासयंती इत्थं नी
ले निचोलस्य उपरितनप्रच्छदपटस्य कर्षणविधौ चोलकूर्पास
कं याचिष्ये प्रार्थयिष्यामि । पुनः चुंबने चूडामणिं केशयाशरत्नं याचि
ष्ये ॥ पुनः कुचयोः करार्पणविधौ कांचिनीं सौवर्णकांचीं क्षुद्रघं
टिकां याचिष्ये इति ॥ निचोलः प्रच्छदपटः । चोलः कूर्पासको स्त्रि
यामित्यमरः ६८ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥ अथ स्वाधीनपति
कां दर्शयन्नाह ॥ सदाकृताज्ञाकरेति ॥ सदा सर्वदा आकूतेन
अभिप्रायेण आज्ञां करोतीति एवंभूतः प्रियतमो यस्याः सा स्वा
धीनपतिका ॥ अस्याश्चेष्टा वनविहारसादयः ॥ महोहर्षः

अलंकारः स्वस्मिन्नन्याधिकत्वबुद्धिः। शांजस्यहं॥ मुग्धास्वाधीन
पतिकायथातयेतुदाहरति। मध्यइति॥ काचित्सखींवदति। हे
सखिमध्येकटिप्रदेशेकृशिमाकृशत्वंन॥ स्तनेगरिमागुरुत्वंवा
पुनःदेहेकांतिमालावण्यंनश्रोण्योर्नितंबेप्रथिमापृथुत्वंनग
तौगमनेजडिमामंदगतित्वंनेमर्थः॥ नचनेत्रेवक्रिमावक्र
त्वंलास्येनृसंगीतवाद्यात्मकेदृढिमादृढत्वंन॥ वाचिवाग्विष
येपटिमापाटुत्वंन। वाहास्येहासरसेस्फीतिमाप्रागल्भ्यंन।
सर्वत्रमुग्धत्वंहेतुरितिभावः॥ यद्येवंनतथापिप्राणेशस्य
मनःमध्येवमज्जतिलीनंभवति॥ तत्रकिंकारणंतन्नाजाने.
इतिशेषः॥ कांतिमावक्रिमास्फीतिमेत्रइमनिन्प्रत्ययःस्त्रि
सः॥ शार्दूलवृत्तं ९८ मध्यास्वाधीनपतिकायथेत्युदाहरति॥
हेप्रियसखिप्रियावासौसखीचतस्याःसंबोधनंहेप्रियस

खि। रतिमहोत्सेव संभोगक्रीडायां यदपि यद्यपि नकारो निषधः॥ व
पुनः करेण यदपि नीविधारणानि वस्त्रग्रथि वसनानि तदपि तथा
पिएषः पतिः प्रियः पुरुषः पार्श्वदेशं वेत्तू यदि न मुंचति तत्किं आ
चरासि॥ अतःपरं किं कर्तव्यमित्यर्थः॥ ननूत्वं शिक्षयेति शेषः॥
पुष्पिताग्राछंदः ६० प्रौढास्वाधीनपतिकायथेत्युदाहरति॥
वक्ष्यति। काचन सखी वदति। हे सखि॥ कांतः प्रियः कस्या
श्चिन्नायिकायाः धन्यानां अरविंददृशां इतरासां नायिकानां
कांतः स्तुतिकरणाद्धन्यत्वं अरविंददृक्त्वं च कथितं॥ च त्व
स्य मुखस्य अधरपल्लवस्य वयसो वचनस्य हासस्य लावण्य
स्य नृत्यस्य स्तुतिस्तं नोति करोति॥ तिवक्रादौ सर्वत्र संबंधः॥
किंतु मे दयितस्य वल्लभस्य स्वप्नेनापि जायदनुभवसंस्कार
जः स्वप्नस्तेनापि अन्यानपि कास्कृति कथं कर्णमार्गं चेतः कथं
मनोविषयं दक्पथं दृग्विषयं न गच्छति॥ नप्राप्नोति। प्रत्यक्षतः

किमुतश्रापिसिरिसर्थः। तस्यताद्दशस्यभेदग्रहः कथंचस्कुलातयासह
केनापिनिमितेनाभिन्नत्वमाभवतीत्सर्थः शार्द्दलवृत्त। ७० परकी
यास्वाधीनपतिकायथस्युदाहरति॥ स्वीयाइति। काचनसखी
वदति॥ हेसखि। स्वीयाः आत्मीयाः सरोरुहदृशः गृहेसंति भ
वंति॥ यासांस्वीयायांविलासेनचक्रणांकोवाकुंडलंकर्णभूषणं
सुवर्णश्राधानंतत्रकोहेतुः किंकारणंकाननेपुरपथेषुपुरस्यपं
था: पुरपथंतस्मिन्सौधेसुधयाचूर्णेननिर्मितःसौधस्तस्मि
न्धवलगृहेसखीनांसंनिधौममवल्लभस्यदृष्टिःमांपरितः
सर्वतोभ्याप्यतीवमुंचति। मानसज्जातितत्रजानामीत्सर्थः॥ अ
त्रस्वीयायाः स्वाधिक्यकथनेनव्यतिरेकालंकारः॥ शार्द्दल
वृत्त ७१ सामान्यवनितास्वाधीनपतिकायथेस्युदाहरति॥
संसेवेति॥ काचित्सखीवदति॥ मृगदृशः प्रतिमंदिरंमंदिरेप्र

तिष्ठतिमंदिरं ॥ वीप्सायामव्ययीभावः । संसवभवत्सवायायासां
मृगदृशांसुधासागरो ऽमृतसमुद्रस्तस्यस्रोतः स्फुरल्लग्नंयस्य
रोजंकमलंतद्वत्सुंदरः चमत्कारोयेषांते एवंविधाः दृशोः वि
भ्रमाः विलासाः किंतु चित्रंआश्चर्यं युवातरुणः प्रियः विचित्रम
न्मथकलानांवैशद्यहेतोः उत्कर्षकारणात् । पुनः वारमप्येवंचि
त्तहरंमनोहरंचित्तंप्रयच्छतिददाति । किंकारणंतत्रामीत्यर्थः ॥
शार्दूलविक्रीडितंवृत्तं ॥ ७२ अथाभिसारिकांवर्णयति ॥ स्वयमि
ति । अभिसारयतिदूत्यादिनाप्रियमानयतीत्यर्थः ॥ उक्तंच ॥ का
मार्त्ताभिसरेत्कांतंसारयेद्वाभिसारिकेति ॥ स्पष्टमन्यत् ॥ अस्मा
भिसारिकायाः समयमनुरूपत्यादिस्पष्टं ॥ स्वीयापरकीययो
रभिसारचेष्टितेसमत्वमाह । इतीति ॥ इतिउत्तमप्रकारेणप
रकीयायाः स्वकीयायाश्चक्रमोआख्यापरः प्रकृतएवउदितएव ७३

र० टी०

तत्रमुग्धाभिसारिकायथेतिदर्शयति।दूतिते॥काचित्सखींवदति।
हेमुग्धेअयंदयिताभिसारसमयःदर्षिते।भिसारणयोग्यःसम
योजातःआसः त्रपांलज्जांमुंच।समयमाह।विघ्नंदूतीउपा
गतासमीपंप्राप्तः।पुनःसहस्थायिनीसहतिष्ठति॥तथाभूता
सहचरीसखीरात्रे।देवज्ञोदैवंभाग्यंमानातथाभूताज्योति
मतृजलदोषमेघः।स्वनशब्देनशुभंप्रस्थानवेलांदिशति।
कथयति॥पुनस्तिमिरस्तमोपिअंधकारसमूहोपि — ल्लीरवे
भृंगीरीध्वनिभिःमंगलानिजांवावितनोति।विस्तारयति॥
यथाकस्यविजिगीषोर्यात्रासमयेमंगलंविस्तार्य्यतेतद्वस्थंः ५३
शार्दू०॥मुग्धाभिसारिकायथेसुदाहरति।भीतास्मीति॥का
श्चित्नायिकांवदति।हेकांतेपथिमार्गेभुजंगात्सर्पात् राम०
नैवभीतास्मिमभुनस्यसंगसंबंधेकिंसर्प्पैरईषदपिकंपउरी

२५

करोषि । अकरोषि ॥ सात्विकभावोदयादितिभावः ॥ ऊरीकृ
तमुररीकृतेसमरः ॥ उरीतिरूस्वप्रयोगश्चिंत्यः ॥ तथाऽभिभार्म्य
निभिः अक्षम्भितभिः ॥ पुनः मद्वाचिमच्चाटुवचनमित्यर्थः ॥ सा
त्विवदनाअसि । वक्रीतवदनाभवति । किमाचरामि । किमत्र
अन्यास्यानुसंधानव्यमित्यर्थः ७४ वसंततिलकावृत्तं ॥ प्रोढाभि
सारिकायथतिदर्शयति ॥ स्फुरदुरसिजेति ॥ अथात्र प्रश्नोत्तरेक न
थययदिमनोरथो ऽभिलाषायामनोरथोनस्यात् भवेत् । संप्रश्ने
लोट् । तर्हिस्फुरदुरसिजभारभंगुरांगीस्फुरन्तौउरसिजौकुचौ
तयोर्भारेणभंगुरं नम्रंअंगंयस्याःसाभवति ॥ किशलयं चेन्नूको
मलाकांतिर्यस्य तेन पदेन चरणेन निशासुरात्रिषु कथं केन
प्रकारेणगंतुंसहेत । गमनंभवेदित्यर्थः ॥ प्रश्नकार्ये बाधो
अथेसमरः ७५ पुष्पिताग्राछंदः ॥ परकीयाभिसारिकायथ

र° टी°

स्फुटाहरति।रभसादिति।। हेसखीरसात्वेगात्हर्षात्कांतमिला
नोहंआत्अभिसतुंकांतंप्रतिअभिगंतुंउघनानांकृतोद्यमा
नां।अनुरागव्रतानांयोषितांवारिदोमेघः विवस्वान्सुर्यः रजनिरा
त्रिः दिवसः अंधकारः अर्चिः प्रकाशतेजः विपिनवनंवेश्मगृहं।
विमार्गः अपंथासएवमार्गः।वनिता जनितात्यर्थःनुरागाया
चयोषितीत्यमरः ७९ औपच्छंदसिकंवृत्तं।।नमिस्त्राभिसा
रिका।।ज्योत्स्नाभिसारिकायथेतिदर्शयति।। चंद्रोदयइति।।
चंद्रोदयेअंगकेषुप्रियविरहतनुले।। अनुकंप्यानिअंगानि
अंगकानितेषु।।अनुकंपायाकान्प्रत्ययः। चंद्रनंविन्यस्य
आलिप्य।चंद्रकिरणसमानत्वेनकोपिमांनज्ञास्यतीतिभावः।
विहस्यकांतसंगमेनात्मानंसुखयिष्यामीसोत्कंपेनेतिभा राम°
वः।विनिर्गतायाःकांतंप्रत्यभिसृतायाःनायिकायाःमदनो ३६

पिमदयतिहर्षयति। एवंभूतोपिमनोनिहंतुं पीडयितुं करेणकौ
दान्। कुंदस्यावयवाः पुष्पाणिकौंदास्तान् बाणान् विभरां बभू
वदधार ७७ अत्रोपजातिश्छंदः। दिवाभिसारिकायथातथादा
हरति। पल्लीनामिति॥ सद्मजनाः गृहजनाः मिथः परस्परंकृ
तमहोत्साहः कृतोमहोत्साहोयस्यां क्रियायां तद्यथास्यात्तथापु
रः अग्रप्रस्थिताः आमंत्रणगृहं चलिताः वसतिपल्लीनां अनुल्प
ग्रामवासिनीनां आभीरपल्लीनां घोषआभीरपल्लीस्यादित्यमरः॥
अधिपरस्यस्वामिनः। पंकजदृशां स्त्रीणां सर्वोत्सवामंत्रणे सर्व
णिचैत्रपौर्णिमास्यादौ यत् उत्सवस्तद्दर्शः मामंत्रणतास्मिन्ना
नैसति॥ अत्रांतरे सव्याजसकपटस्थितयोः पुनर्विहस्य मनो
रथावास्मानंदेनेतिभावः। शुद्धांतमंतःपुरंगतयोः प्राप्तयोः
यूनोः युवतीचयुवाचतयोर्यूनोः पुनः स्विन्नकपालयोस्त
योः परस्परांगसंगमनसात्विकाभावाद्यादितिभावः। कोप्य

षलक्षितुं संशाक्यः केटस्यग्रहणंआलिंगनमितियावत्।विजयते
विशेषणाजयतिन विरमतीसर्थः।अत्रबात्पुरंप्रत्यभिसारणा
भिसारिकेय।मुद्रातम्बावरोधस्य समरः।पल्लीकुटीरामकया
रितिविम्बः ७८ शार्ङ्ग०॥सामान्यवनिताभिसारिकायुथ
मुदाहरति।लोलञ्चोलेति॥वायंगनावेश्यापिकृतिनोधन्यके।
ज्ञाकुंजगृहेप्रयातिअभिसारयति॥कथंप्रयातीसतआह।लो
लेचंचलंचोलस्यप्रच्छदपटस्यचमत्कृतिभ्रमकारायस्या
क्रियायांतद्यथास्यात्तथापुनः विलसतीकाचीलतायाः कृ
कृतिर्यत्रक्रियायांतत् चंद्रारोपः न्यंचलकांचुकस्यवेधातेबंधु
रांनयत्रचलंतामेडितावक्षोजकंभस्यडत्रंनिर्यत्रतत्क्रिया
ततू।पुनःस्फूर्जतीतिविलसतोदीप्यिति:कांतिविशेषाय
त्रतत्॥पुनःविस्फुरतीयागातिस्तयाचलतीचमलाचामीक राम०
रालंकृतिसुवर्णालंकारोयत्रक्रियायांतत्॥सर्वाण्यपिक्रि

या।विशेषणानि।वेधूरवंधरोनश्रप्रवेतिविभ्व: ८१ शार्दूलवि०॥सं
शे श्रतियर्रिषयती।मुग्धायाइत्यादिस्पष्टं॥तत्रप्राकाश्यप्रागल्भे।एवं
प्राचीनपद्धतिंप्रदर्श्यइदानींनवीनमतमभिधातुंतत्पद्योपन्यास
पूर्वकमाह॥प्रस्थानमिति॥काचित्प्रियतमक्षणकरीष्यमाणग
मनकोतवियोगविक्लवानापिकाजीवितंप्रतिवदति॥हेजीवित
प्रियतमयातुंदेशांतरंगंतुंनिश्चितचेतसि॥निश्चितंचेतोयस्य
तस्मिन्प्रियतमेसतिसर्वैसमकालमेवप्रस्थिता:।चलिताते
केतत्राह।प्रियाश्चतेसखायश्चेतिसमीपवर्तित्वात्॥तै:व
लयै:कंकणै:प्रस्थानंकृततत्क्षणमेवक्षीणतया।स्याधीनिर्गत
मित्यर्थ:।पुन:अस्रै:रक्तै:अस्रुबिंदुभिश्चअजस्रंनिरंतरंगतंवि
गतं।विरहेणशोषितत्वादितिभाव:।यद्वाप्रस्रै:अस्रुभि:अजस्र
ननगतंचालितं।पुन:धृत्याधैर्येणक्षणमपिनासितंनस्थितं।पु
न:चित्तेनतदयनतएकातुंव्यवसितंव्यवसाय:उद्यम:कृतस्तर्य:।

२०धी०

विवक्षितमाह ॥ गंतव्येसति ॥ प्रियं विना स्यातुर्येणाद्धरणमपिन
सितेनस्थितमेश[illegible]कपुत्वादित्यर्थः । प्रियसुहृदां सार्थः संघातः कि
मुर्वितर्के ॥ उत्सृज्यते परित्यज्यते ॥ सार्थांतरत्वान्नविलंबोव
लंबनाय इत्सार्थः संघातमात्रे इति विश्वः ॥ ८० शार्दूलवृत्तं ॥
इत्यादीनि ॥ अग्निमक्षणोभ्यग्रभाविनीत्यर्थः । प्रोष्यत्पतिलेख
करं प्रपरंपरयादुष्टोयंपाठः लक्ष्वसतेरुष्यदित्यसिद्धेः क
विप्रयुक्तश्चेतिध्वंसः । किंतु प्रोष्यत्पतिकेतिवक्तव्यं ॥ नव
मीनवीपूरणी । तथाहीति । तदेवदर्शयतीत्यर्थः । अन्यफल
उत्पत्स्यामहे इत्यंतस्पष्टं ॥ उक्तेसमंजसंउत्पत्स्यामः ॥ भेदकल्प
नं युक्तमुत्प्रेक्षितमित्यर्थः । लक्षणं तु । यस्याइत्यादि बोध्याद
यः इत्यंतस्पष्टं ॥ प्रोष्यत्पतिकेति सर्वत्राप्युपपाठः । किंतु प्रव राम०
त्स्यत्पतिकेति सर्वत्रज्ञेयं । तत्रमुग्धां प्रोष्यत्पतिकामुदाहर

तिः॥ प्रातोऽध्वर इति। क्षामोदरि कृशोदरी नायिका प्राणेश्वरेकां
तेनिर्गमायाप्रयाणाय किमपि किंचिदपि जल्पतिष्टतिवद
नेआननमयांचकार॥ लज्जयावक्तुमशक्यत्वात्॥ पुनः आ
लीसखीनिर्भरंतमंदलतानिकुंजे एसमाप्य उन्मत्तकोकिल
कलध्वनिं आननानिचकार स्मर्थः। मत्तकोकिलपंचमध्वनि
माकर्ण्यापिं वसंतागमज्ञा विरहे कांतमानप्रयास्यतीतिबुध्य
तेस्मर्थः॥ वसंततिकछंदः ८२ मध्यांप्रवत्सभर्तृकाउदाह
रति॥ गंतुमिति। प्रियेगंतुं वदति पृच्छति सति मृगदृशोना
यिकायाः। दीर्घनिश्वसितंनासीत् नाभवत्। मृगदृशाइति
पदंकांतरत्वेनेति भावः। नवानयनयोः जलं आविरीज
रासीत्॥ प्रकटीबभूव। विरहजडुः रवेनेति भावः। परंतु
कचः केशः जातावक्रवचनं। किमु वितर्के। आयुरक्षराणि

यदितु भालस्थलीं ललाटप्रदेशं समुपाजगाम॥ आयुर्लिपिस्तत्र विद्यमाने त्वादित्यर्थः। वस्तुतस्तु अतिसंश्लिष्टकेशपाशैः कोविरलचिंतया ललाटपद्ममवच्छिनोति॥ अत्रोत्प्रेक्षालंकारः। वसंततिलकछंदः ८३ प्रोढाप्रवत्स्यपतिकामुदाहरति॥ नायं मुंचतीति॥ भोयदुपते कृष्ण ननु त्यागेपि अयं वियोगज्वरः। सुभ्रु वास्त्रीणां न मुंचति। तेन हेतुना विहितांजलिः कृतांजलिः रहः पृच्छामि॥ सत्यं यथार्थं वद। किंतदित्याह॥ तांबूलं कसुमं पुष्पं पटीरं चंदनं उदकं मत्र बंधुभिः दीयतं मृतोद्देशेनेत्यर्थः॥ नतु सर्वं यत्रैव इह यच्छेत्यर्थः॥ परत्र स्वर्गेपि किमु विषज्वालावलीदुःसहा अग्निज्वालावत् दुःखेन सह्यतइति किं तथैव दाहकं भवतीत्यर्थः॥ पटीरावानकेतो यरंगे भ्रूले च चंद्रन। मितिविश्वः॥ शार्दू

राम०

लविक्रीडितंवृत्तं ॥ ८४ ॥ परकीयाप्रोष्यत्पतिकामुदाहरति ॥
न्यस्तमिति ॥ काचित्कांतंप्रतिवदति ॥ हे कांत पन्नगंमूर्द्धि
पन्नागानांसर्प्पाणांमार्गप्राप्तमित्यर्थः । मूर्द्धिमस्तके पादयु
गलंन्यस्तंत्वदर्थेकालेपिनगणितामितितात्पर्यार्थः । किं चगुरोः
श्वश्रुरोःश्वश्रुरादेः सेवाविव्युक्तात्यक्तात्वदर्थइत्यर्थः । पुनः
नीतिः कुलमर्यादा सक्ता । भवतः हेतोर्मयाकिंनदुःकृतमका
रि कृतं ॥ अपितुसर्वमपिकृतमित्यर्थः । त्वयिप्रस्थितेसति
युक्तं । एतद्वक्ष्यमाणमित्यर्थः । तदेवाह ॥ शानांशतयातना
असंख्याताः तीव्रवेदनाः । यातनातीव्रवेदनेत्यमरः । पुनः
नयनयोकोप्पिरौरवः क्रमः रौरवनरकयातनाविन्यासइत्य
र्थः । यद्वारुरुश्चितलमृगः रुरौरयंरौरवः क्रमः यातः तद्वे
दागमनपरपस्यामेजीवितंयास्यतीत्यर्थः ॥ नपुनःमनसः कुंभी

79

२०टी०

पाकपराभवः कुंभीपाकनरकवसीडावेत्यर्थः । यद्वा कुंभ्यां कलस्यां
पाकोपद्धिक्लेदस्तत्पराभवः । यथाग्निना कुंभ्यां पच्यते तथा विरहा
ग्निना तप्तायां मलनो मनसो वृथा भविष्यतीत्यर्थः ८५ शार्दू
लवृत्तं ॥ वेश्यां प्रोष्यत्पतिकामुदाहरति । मुदामिति ॥ वारांग
नावेश्या । विगलन्नयनांबुधारा । निगलती नयनांबुनां धा
रायस्याः सा ॥ इत्थं अनेन प्रकारेण निगद्य प्रियतमं करयोर्बभा
रदध्रेरथं कथं ॥ वारांगना वेश्या ॥ हे प्रिय वलयं कंकणं रक्षितुं इ
त्यर्थः । मुद्रां अंगुलायकां प्रदेहि । यतः यत् वलयं भवद्वियोगा
साद्यप्राप्य सहसा आकस्मिकं वा वहिर्यास्य निपतिष्यतीत्य
र्थः । वसंततिलकछंदः ८६ अथोत्तमत्वादिभेदान्निरूपय
ति ॥ अहितकारिण्यपीति ॥ अस्याः उत्तमायाः स्पष्टं ॥ यथे
तितामुदाहरति ॥ वामभ्रुवा वामे सुंदरे भ्रुवौ यस्याः सा तया

राम०
४०

कुचाविचित्रितोरस्थल: कुचाभ्यां विचित्रं सपत्न्या आलिंगितेति
भाव:।उरस्थलं यस्य स: एवंभूत: पति: शयनं शय्यां आगत:
प्राप्तोयं प्रसन्नवचनानि तान्येकवाम्रनानि ते: अतप्पि। श्रोणी
त:।पुन: सुभगाया: स्मितघृतय: स्तात् एव पटीरपंकद्रवा: चंद
नकर्दमरसास्तै अवचर्चितचर्चित:।पुन: विलसती विलोचने
नयने तयोश्च्यमल्लतैरंजुजैरिस समीचीन: पाठ: समंजस
त्वात्।वामस्तस्य प्रतीयचंद्रबिंबवाति सुंदर इति विम्ब:।पृथ्वी
वृत्त।।८७।।अथ मध्यमां हिताहितकारिणीं साक्षिंबध्नतस्पष्ट।।
यथेति तामुदाहरति।कांत इति।सागसि सापराधे कांते कंचु
कं स्पृशतीति।तस्मिन्सति सचीकृतग्रीवपातया नायिकया
केपनकषत् इषत् रक्त मन्मथशरवत् क्रूरा: कटाक्षांकुरा:
तारकांकुरा: तारकमता: गतिविश्रांतिकरूपा: अवलोकन

२०टी०

घरामुक्ता:प्रेरिता:चपुन:साकूतेसाभिप्रायेचाकटुकारिणी
सतीत्यर्थ:।सुभ्रुवाशोभनेभ्रुवौयस्या:सातया।कंचनअपूर्वा
कल्पलताप्रीतिमनोरथसंपादकत्वात्कल्पलतेत्युक्तं॥म
हादीनीकृताप्रीतेरधिकत्वेनदानस्यमहत्ता॥किंभूताप्रीति:।
दरईषत्हासएवकेसर:किंजल्कोयस्मिन्एवंभूतंय
दूचस्तदेवमाध्वीकमधुतस्यधाराप्रसरतितयाअलसा
निर्भरा॥कल्पलतापिमद्यकेसरयुताभवति॥दरहा
सकइतिप्रियविशेषणेदरोहासोमाधुर्यादिस्तवकत्वं
वचइतिव्याख्यानेप्रियहासस्यरूपयुज्यमानत्वादसम
जसं ९८ शार्दूलवि०॥अथाधमाहितकारिण्यपीति राम०
चष्टांतस्पष्टं॥तत्रचंडीकोपनरस्त्रीषुसंमतेतिविश्व:॥
तद्यथेसधमामुदाहरति।प्रस्थानइति।हेसखियाना ४१

82

यकः प्रस्थानेपुष्पत्रोटनादिनिमित्तगमने ॥ तवमुखांभोरुहेमु
खकमलेलच्छायांकरोति ॥ त्वन्मुखातपबाधाभीसेतिभावः ।
पुनः शशिरस्यशीतलयाश्रीखंडद्रवस्यचंद्रखंडस्यधारयापु
रोग्रेमार्गेसिंचति ॥ तस्मिन्प्रेयसिअतिशयप्रियेभूयः पुनर्दृशा
कुंभ्यसिक्तोधंप्रकटयतीत्यर्थः । किंभूतयादृशाविद्रुमेतिवि
द्रुमाणांद्रवीनिऊ्यस्तस्यपयानदीतस्यांरिंगंतश्चलतायेतर
गास्तेषांभ्रमिः भ्रमः आवर्त्तइतियावत् ॥ तस्मिन्क्लांतंअत
एववक्रतयस्सरोजपत्रंतत्सदृशासमानया । विद्रुमोरत्नको
दे प्रवालेवालयल्लवेतिविम्बः ॥ स्यादावर्त्तोंभसांभ्रमेसम
रः ॥ शार्दूलवृत्तं ॥ विस्तारभयात्ग्रंथविस्तरभीत्याप्रसे
कमेवमेतासोमिति ॥ एतासांपूर्वोक्तानांनायिकानांप्रसेकं
एकोप्रतिनउदाहरता उदाहरणत्वेननोक्ताइत्यर्थः ॥ एतेनांना

यिकांनिरूप्यदानींतत्सख्यादिसहानीरपिनिरूपयन्सखींदर्शी
यति।विश्वासेति।विश्वासविश्रामेकरोतीतिस।।पार्श्वेसमीपे
इचरतीतिसासखी।तस्याःसख्याःमंडलंअलंकाररचना।।
उपालंभःसगर्ह्यवचनविशेषाःशिक्षाउपदेशः।परिहासः
उपहासः।यःसनिंदउपालंभइत्यमरः।तत्रचमंडनमुदाह
रति।स्नानकनेति।केमलमुखीनायिकाकमलेलीलाकम
लैःसखीजघानकौतुकेनताडनंचकारेत्यर्थः।।कथंभूता
सखी।स्नानएवकमलःमहीधरःस्वर्णपर्वतःतस्यउपकं
टेसमीपेमकरिकायामित्वात्व्याजात्उल्लसत्प्रमोदउल्लस
न्प्रमोदायस्यसततंसपुलकमित्यर्थः।प्रियस्यकरपल्लवं
रहसिएकांतेलिखंतीति १० पुष्पिताग्रावृत्तं।।उपालंभमु राम०
दाहरति।।सांद्रध्वांनैरिति।।हेनाथहेस्वामिशसांद्रध्वानै

रिति॥ हेनाथहेस्वामिन्शसांद्रध्वानैर्निरंतरध्वनिभिःमुखरिताः
दिशोयाभिस्ताःतोयदानांमेघानांश्रेणयःपंक्तयःधारासारैःधा
राणांआसारैःधरणिमंडलंसर्वतःप्लावयंति॥ तेनउक्तहेतुनाम
त्सखीसुक्तमेवअखंडितमेवविपुलंमहांतंस्नेहंवहति॥ मद्विया
गेनशक्तवक्रांतेमेघावलोकनेनसमागमिष्यतीतिमन्येतिभावः॥
त्वंनिःस्नेहःस्नेहरहितःनतुइदंममविस्मयाश्चर्यंनतद्देशाजन
भावानवंविधरतिविस्मयस्यार्थः॥ मंदाक्रांतावृत्तं॥ ११॥ अथ
शिक्षामुदाहरति॥ सानंदमिति॥ काचित्सखीवदति॥ हेआलि
हेसखिवनमालिविलोकनायश्रीकृष्णदर्शनायसानंदंयथा
स्यात्तथाकुंजंनिर्गच्छ॥ किंतुइतीविचारयेथाःइतीतिकिंतत्रा
ह॥ ऊँकारिणोऊँकारध्वनियुक्ताःमधुलिहोभ्रमराःदिवसेभ्र
मंति॥ पुनःरात्रौचपलानिचंचुपुटानियेषांतेचकोराःचंद्रिका
प्रियाभ्रमंतीतिइत्यर्थः॥ नवांगसौगंध्यमुखंचंद्रिकास्वादनार्थं

२० श्री

भ्रमव्योमधुलिकृचरोकारशब्दानांबहलजनप्रतीतिद्धन्यते।तेन
सायंसमायातुंयेगृयइतितासर्थाप्या॥ वसंततिलकावृत्तं १२
परिहासमुदाहरति॥आगारेति॥सीताजानकीइत्थंसखीज
नस्यवचः श्रीराममुद्दिश्योक्तंप्रतिपद्यत्राप्यस्तुत्वमर्थः।स्मि
तस्यस्फूर्तिभिःउत्करयांचकार॥हासकांतिभिरुत्तरंददावित्य
र्थः।इत्यंकय॥आगारंगृहंतद्भित्तिलिखितासुलोकभर्तुर्भुवन
पालस्यश्रीकृष्णस्यदशासुमूर्तिषुमत्स्यकूर्मवराहनृसिंहवा
मनपरशुरामबलरामबौद्धकल्किरूपासुसत्समः कथंकिं
नामेत्यर्थः॥विवेदयस्व॥भवनागारमंदिरमित्यमरः॥
वसंततिलकावृत्तं॥१३॥सख्याःपरिहासवत्परिहा
सतुल्यंप्रियस्यापिपरिहासः प्रियकृतपरिहासइत्यर्थः॥ राम०
यथेतितामुदाहरति॥भ्रूसंज्ञयेति॥दृशानव्रणेनदर्शयमा
नस्वयमानोविवाधरोयस्याःसा॥राधाचिरायचिरकालं ४३

वदनं आनन मयांचकार। एकसति। हेतन्वितनोतिभृंगारस्स
मितितन्वीतस्याः संबोधनं॥ भ्रूसंज्ञयासखीं दिशासि॥ परं न
वाग्भिवचनैर्नदिशासीत्यर्थः॥ ३ हंसमुखवेशिणि श्रीकृष्णे विरहस्य
भाषमाणेसति॥ अत्रदंतक्षप्रकाशोहेनपरिहासः॥ ८॥ वसंत
तिलकछंदः॥ प्रियस्यप्रसादिनाप्रियायाः परिहासंयथेलकदाह
रति। दिव्यमिति॥ शैलभुवापार्वंसारथंविहस्युल्लपितः शंभुर्म
हादेवः वः शिवायकल्याणायअस्तु॥ इत्थंकथं। दिव्यंशपथ
वादेनहारंनितुकंवदति॥ हे शंभोवारिजं दिव्यंशपथविशेषः
कथयतस्त्वावमो लोमस्तकेसुरधुनीगंगायः शिरसिगंगांव
हति॥ तस्यजंकथंजलंदीव्यामिसर्थः। पुनः पावलोग्नेः कथ्यं
यतः नवयद्भिलाचनयोनेत्रेणाग्निंवहतितस्याग्निंकथंदिव्य
दिव्यमिसर्थः। पुनः अहिः सर्प्पंकथंदिव्यंसुबाहिस्त्वागेयः
सर्प्पालंकास्तस्मकथंसर्प्पंदिव्यंदिव्यमिसर्थः। तस्माद्धृतावे

र० टी० भीष्म मामुष्मिन्नत्त्वोरितः हारः परित्यज्यतामिति ॥१८॥ सखी निरूप्या
धहूतिं दर्शयति । दोसेति । हृत्यं हृसस्य भावनहूतवर्णिभ्यां चेतिसूत्रेण
भावेवल्हस्तयः । तद्यापारंगच्छतीतिपारगमो । तस्याः इति । संघटन
हृयोर्मेलनं । यथेत्सुदाहरति ॥ अंचतीति ॥ काचित्कांतानयनकृत
प्रतिज्ञांहूतीप्रतिवदति । हे हूती रजनिः रात्रिः अंचति ॥ व्याप्नोति ।
तिमिरंअंधकारइदंउदंचति । उद्गच्छति । मनोभूः कामः अंचति
नसति । युक्तंस्यात् । उक्तंमद्वशीकरणादिरूपम्मित्यर्थः नत्त्वं नविस्म
रिसर्थः । तास्मिन्नुक्ते मनोरत्कंप्रीतियुक्तेरचय । अन्यथाविस्म
रिष्यतीसर्थः । आर्याछंदः १९ विरहनिवेदनंयथातथ्योदाहर
ति । वक्रइति । हे कृष्ण धात्रा ब्रह्मणा धरामंडले चंद्रमुखीरा राम०
जनायिकाप्रदीपकज्योतिः चक्रे क्रियते स्म ॥ तावता किं तत्राह ।
तस्याश्चंद्रमुख्याराधायं दैवावशात् त्वरमाणिकांतिमापि हृत्वा
अंतावस्थस्यर्थः । दीपपक्षे दशावर्त्तप्रायावाहुल्य न समुन्मी ४४

88

लसतिततोहेतोः तेनतस्त्राशिख्याउपलक्षितानम्रमः॥सर्वा
अपिमिलिहानिवेदभिसर्थः॥सहसाआकस्मिकतरा॥यादीपकलि
कायांतथातेनप्रकारेणस्नेहप्रेमनिक्षिप्यतां॥यथातैलाक्यंअं
धतमोनभवतितस्नेहविनापिसर्वंवस्तुनिबिडांधकारतुल्यं
तस्याभवति॥दीपपक्षेस्नेहः तैलं॥तथातैलाभावेननिर्वार
णंवाति॥चिरमावस्थायिदीप्यते॥तैलदानेनप्रकाशका॥शा
र्दूलविक्रीडितं॥१७॥नायिकांनिरूप्यदानींनायकंनिरूपय
ति॥शृंगारस्यवृत्तिंउभयनिरूप्यत्वात्॥नायिकानामकयोः नि
रूपणीयत्वात्॥शेषस्पष्टं॥सचनायकस्त्रिविधः॥त्रिप्रका
रः पतिरित्यादि॥उपपतिर्जारः॥वशेचरतिवैशिकः॥जार
स्तूपपतिः समाविसमरः॥वेश्याजनसमासाश्रयपरलम
रः॥तत्रपतिंदर्शयति॥त्वमिति॥शिवमिति॥हेयीयूषमय

रवयमृतंमयूखाः किरणाः यस्यतुसंबोधनं ॥ अमृतकिरणे
चंद्रेसर्थः । हेभोगींद्र सर्प्पराज किमुबिलवसंति फणानोभोगैः
विस्तारैशनैर्वीजयवासुचसज्ज्यसर्थः । किंचहेसर्वाहिनिस्व
र्गंगिलंसलिलैःसिंचायतः शिरीषोपमे ः शिरीषपुष्पतुल्यैः
अंगैः उपलक्षिता सा इय शैलसुतापार्वती कठोरोमहसः
उष्णतेजः सूर्य्यस्यप्रकाशापथिमार्गेलाम्यति ग्लानिंप्रा
प्नोति ॥ पीयूषममृतंसुधेसमरः स्नि ग्धंतुमसृणेसार
इति शाश्वतः । शार्दूलवृत्तं ९८ अथपतिविजयतेष्व
नुकूलत्वादिना ॥ तत्रानुकूलं दर्शयति ॥ सर्वकाले भवं
सार्वकालिकं ॥ अध्यात्मादित्वानुकूलसमयः । सर्वकाल
मनुरक्तः कदापिनविकृतइत्यर्थः । शेषंस्पष्टं ॥ यथैनं राम०
दर्शयति ॥ पृथ्वीति ॥ सीतयासहप्रस्थितः श्रीरामोवद

ति॥हेपृथ्वीत्वंकोमलाभव॥सीतायाश्चरणकमलयोर
तीवकोमलत्वात्।हेदिनमणेहेसूर्यत्वंशैसंशीततांअंगी
कुरु।उष्णतांपरिहरेत्यर्थः॥हेवर्त्मन्हेमार्गत्वंलघुतांअ
ल्पतांप्रयाहिप्राप्नुहि।हेपवनहेवायोत्वंखेदश्रमंउत्सा
दयदूरीकुरु।हेदंडकाननगिरेदंडकेनराक्षसाअधिष्ठित
वनंदंडकारण्यमित्यर्थः॥तत्संबंधिनिगिरेसांनिध्यंकुर्वी
त्यर्थः।किंचमागाद्बहिर्निर्गच्छमार्गंपरित्यज्यदूरेतिष्ठेत्य
र्थः।यतःअसौसीतामयासहनिर्गंतुंउत्कंठतेवांछतीत्य
र्थः॥शार्दूलंवृत्तं॥११॥अथदक्षिणंदर्शयति।सकलेति।
सकलनायिकाविषयसमरसहजानुरागोयस्यसः।यथे
ति॥तामुदाहरति॥एतदिति।गोपीजनमदयसंस्थामातानं

र०टी०

निरीक्ष्यकृष्णसख्यायंवदति।एतत्पद्मदृशांसुंदरीणांस
हस्तंपुरोग्रेस्फुरतिप्रकाशेतत्कुत्रकस्मिन्नविषयेक्षिद्वयंनि
वेशयामि॥तत्कथय॥समानुरागास्वतासुनेत्रद्वयंकथंयुग
पन्निवेशयामि॥इतिविप्रतिपत्तौप्रश्नः।इतिअकालमप्य
विचार्य्यरोमांचितेनवपुषाउपलक्षितेन॥अच्युतेनश्री
कृष्णेननयनांबुरुहेनेत्रकमलेनिमील्यास्थितंनकिंचि
त्कृतमित्यर्थः॥रतेरेकावस्थायांनीरसत्वंचिंत्यं॥तथाच
गीतगोविंदे॥श्लिष्यतिकामपिचुंबतीत्यत्रापिनीरसत्वं॥
वसंततिलकावृत्तं १०० ॥अथपृष्टंदर्शयति॥भूयइति॥
कापिसखींवदति॥भूयोवारंवारंनिःशंकंयथास्यात्तथा राम०
कृतिदोषेपिकृतापराधोपिभूयोनिवारितोपिनात्रगं

५६

तयंइत्यादिनावचनेन।भूयःप्रश्रयेविनयेपरायणो दृष्टमा
नइत्यर्थः।यथेति॥दृष्टमुदाहरति।वद्धइति॥मयाहारैःक
रकमलैःवद्धोपिपुनःद्वारतोद्वारात्वारितोस्वायंनिद्रा
ज्ञात्वापुनरुपागतःसमीपप्राप्तः।दूरतोदूरात्प्रेरितादृष्टि
येनसःमन्दावज्ञातुरक्षयेतिभावः।पुनःतल्पोपांतेश
य्यासमीपेमुक्तस्यापितंकनकवलयंरात्रौनालंकृतासु
प्यादित्यागयोग्यत्वादितिभावः।यद्वामुक्तएवंभूतस्यापि
विरहेतुकृशत्वात्पतितमित्यर्थः।अन्येत्वयंसाअन्वेषणं
कुर्वत्यामयापार्श्वेःप्रसुप्तएषप्रक्षेपः।छः १०१ मंदाक्रां
ताछंदः।अथशार्दं दर्शयति।कामिदीत्यादिस्पष्टं॥यथे
तिशार्दमुपहरति॥मौलौशिरसिदाममालांविधायकृता

र० टी०

पुनःभालफलकेललाटपटेपत्रावलींव्यालिख्य।पुनःभुजयोके
यूरंनिधायपुनःकुचयोःमुक्तास्रजंविन्यस्यमृगदृशोनायिका
याःविश्वाससमुपार्जयन्‌काचीतिविशाद्धलात्‌कांच्याःक्ष
द्रघंटिकायाःनिवेशोयथास्थानापर्यस्तश्लथात्‌ तद्व्याजात्‌
मृदुनाशनैःशनैःहस्तेनवामभ्रुवोवक्रभ्रुवोनीवीग्रंथी
अपावरितुमिच्छयापरिहरतीत्यर्थः।नायकस्योत्तममध्यमा
ध्यमत्वेनदक्षिणशठधृष्टाइतिनिरूपणीयत्वेनदक्षिणशठ
धृष्टाइतिनिरूपणीयत्वेऽत्रसुक्रमस्तुधृष्टशठदक्षिणाइति
समीचीनःशार्दूलवृत्तं॥१०२॥उपपतिंलक्षयति॥आचार
ति॥आचारस्यप्राप्तोदर्शितमार्गस्यहानिहेतुरित्यर्थः॥उ
पपतिमुदाहरति॥शंकास्मरस्खलितेनेति॥कामिनीचकामि
नीचकामिनौतयोःकामिनोःनकिंरतंअद्भुतमित्यर्थः।
तदेवाह॥यत्ररतेशंकायाःस्मरस्खलितेनवेष्टनेनयत्रा

राम०

४०

तयक्ष्मप्रदेशोपूरथनिनांभूरिअधिकंयामीतिस्तयावकिंच
यथास्यात् नाश्लिष्य तेनालिंग्यते। यत्र अलक्तादर्शनायास्मि
न् तत् अलक्तनदर्शनं यथास्यात्तथाशाने मंदंमंदं विंबाधरः नो
पीयते यत्र वामाणि तेरहितं कृविलं नविधीयते। नक्रियते।
प्रस्थन्तकामितभावः। उपपादितइति।। चतुःप्रकाराः अनु
कूलधृष्टभेदैरित्यर्थः। परंतुशाटत्वं तत्र तेषु नियतं निश्चि
तं परेऽनुकूलादयोऽजिताः। अथ वैशिकं दर्शयति।। वहु
लेति।। अदभ्रं वहुलं वहुरित्यमरः। यथेति तमु दाह
रति। कश्चित्सखायं वदति। क्वाचीति।। वारविलासवसाः
वेश्यायाः कमपि अनंगरंगं कामविलासं आशास्महे।। वां
छयाकिंभूतं अनंगरंगं। कच्याः कलकांचीतेन मधुरास्फु
टध्वनिना कोमलत्वामधुराः नाभेः कांतिर्यस्मिन् तं पुनः

कथंभूतंअनंगरंगंपारावतानांकपोतानांपक्षिविशेषाणांध्वनिः
तेनकूजितेनचित्रिताकंटपालिर्यत्रनानाविधरतिकुंजेतच्चा
तुर्यादितिभावः।पुनःकिंविधंरंगंउद्भ्रांतोलोचनचकोरोयत्र
तं।।मुखचंद्रचंद्रिकादर्शनार्थमितिभावः।।वसंततिलक
छंदः।।१०४।। वैशिकंविभजते।वैशिकस्तुइतिस्फुटं।।तत्रो
त्तमवैशिकंलक्षयति।दयितायाइत्यपिस्पष्टं।।यथेतितदु
दाहरति।।चौतुरिति।।कांतःपक्ष्मलदृशःशंप्रशस्तानिप
क्ष्माणिपक्ष्मलानितद्वद्दृशौयस्यास्तस्यानायिकायाःशो
णारविंदश्रियं।।शोणारविंदस्यरक्तकमलस्यश्रीःशोभा
यस्मिन्नृतं।कोपाद्दयानेतिभावः।नेत्रप्रांतंउदीक्ष्यऊर्द्धं राम०
दृष्वाउच्चैःअधिकंनजल्पतिस्मितंहास्यंनविननुतेन
विस्तारयति।।नवावीरींगृह्णाति।किंतुतल्पायांतंप्राप्य

समीपंउपेसप्राप्यपुलकैः। भ्राजतीकपोलयोः द्युतिर्यस्यसः। केव
लेरकंयथास्यात्तथा। आनतेनशिरसाउपलक्षितः। मुक्तास्रजं
गुंफति।। तपस्विनीत्यर्थः। शार्दूलवृत्त १०५ मध्यमेलक्षयति।
प्रियायाइतिस्पष्टं।। यथेतितमुदाहरति।। आस्यमिति। कश्चिन्म
ध्यमनायकोनायकांप्रतिवदति। यद्यपिइदंआस्यंमुखंहास्य
वर्जितं।। लास्यनगीतादिनावचोवचोवचनंवीतंरहितं। पुनः
शोणसरोजस्यकांतिर्यस्मिन् तत् नेत्रंकोपेनेतिभावः। तदपि
प्रदेशोक्षणंत्वयास्थीयतां।। कोपंपरित्यज्यमादृशोप्रदेशोवि
श्राम्यतामित्यर्थः। यतः सुदृशः स्वव्यवसायभवतिसर्वत्रेयो
ज्यं। मालायाः करणोपमादृश्यते। पुनः कुचाभोगयोः मक
रिकारचित्ररचनाविशेषः आभोगोविस्तारः पुनः कुंतल
धारणीषुकेशसमूहेषुधूपः।। अगुरुचंदनादिभिः औषवा

सिनः इत्यपतइतिसर्वत्रसंबंधः। सायंमालादित्रसाधनंमत्संगस्य
र्थः। अतएवमुदासितायास्त्वहास्यवर्जितादिव्यर्थमेवेत्यर्थः॥ १०६॥
शार्दूलविक्रीडितंवृत्तं॥ अथअधमांलक्षयति॥ भयकृपादिस्य
ष्ठ॥ यथेतितांमुदाहरति॥ उदयतीति॥ काचित्सखींवदति॥
हेसखिवयस्यहृदिलज्जापिनैवउदयति॥ इत्यागतांविसस्यरू
पं॥ नो ऋच्छतिक्रूरणापिमद्विषयदयेत्यर्थः। कोपिभीतिले
शोनचतस्यएवंभूतस्यकरस्यपुनरपिअतःपरमपिषक
लमुकुलानांकोशोमध्यभागस्तद्वत्कोमलांमांनपातयघोः॥
पुष्पिताग्राछंदः॥ १०७ संगादन्यदपिआह॥ मानीति॥
अवमानिनश्चनार्याविरज्यतेसतुभवेज्ज्येष्ठइत्यादि॥ भर
तवावाक्याभिमानित्वं॥ चतुरश्चस्यमाणालक्ष्यमाणःत
योःशठएवांतर्भावः। मानीयथेतितमुदाहरति॥ बाला

कृतेपरायणेगर निस्वेदैः वामभ्रुवः॥ वामेमनोहरेभ्रुवौयस्या
सस्याः कृपणादीनादृष्टयः प्राणेशेकांतेनियतंविश्राम्यति॥
हेकांतनववचोवचनेवात्याकृतपरायणंवाह्यंवहिर्भवं
यतुआकूतंअभिप्रायस्तत्परायणंतत्प्रधानंमनोवज्रावज्र
पमेववज्रतुल्यंयअतोवज्रमनसस्तववचनसर्वंमिथ्यमर्थः॥
इमामुक्तलक्षणंवाच्यंक्कहाविनयंअपास्यसकाशातः प्र
भातेव्याजातकेनचिह्मितेनेत्यर्थः॥ वर्हिर्गिहादित्यर्थः॥
प्रस्थितेवालितेपुनः वृत्तपरिवर्तितंआननयेनतास्मिन्॥
आलायाभावातेनः मिथ्यमर्थः॥ इत्समदः। शार्दूलविक्री
डितंवृत्तं॥ १०८॥ चतुरमुदाहरति॥ वाणीति॥ वाग्यंगसमा
गमच्चचतुरः। तत्रवाचाव्येगसमागमः। यथेतिनमुदाह

रति। तमोजटालेति। काश्चिन्नायिकांप्रतिवदति। हे शातोदरी शातं
कृशं उदरं यस्याः सा तस्याः संबोधनं।। निशायाः कालसमयेन नमो
जटाले तमसांजटालाः घरोहाः यस्मिन् एवंभूते हरिद्दनरा
लेतरितां दिशां अंतरालमध्य विनिर्गतास्तु वनीचटेन दीनां।
नीकटे तटे कसाश्रेयाघटेन।। वस्कतो ऽहमेव चतुरस्समर्थः।।
इंद्रवज्रोवज्राभिअनयादलात्।। उपजातिछंदः।। चेष्टा
याव्यंग्यः समागमोयस्य सः यथेति तमुदाहरति।। कांत इ
ति।। हे कांते कनकजंबीरं सुवर्णजंबीरफलविशेषं किमपि
वैचित्र्यपूर्वकं करतले कुर्वतिसति।। इंद्रमुखीनायिका राम०
आगारलिखिते भानोर्गृहभित्तालितसूर्यबिंदुतदर्शनस्
पंददौघनवती।। एतेन भान्चापत्रबिंदुदानेनसूर्यास्त

मयेतवमयासहक्रीडासंकेतनइतिव्यज्यते ११० अनुष्टुप्छंदः॥
प्रसंगादन्यदप्याह॥ प्रोषितइति॥ पातीतिपतिः॥ स्वामीउपप
तिः। वैशिकश्च प्रसंके प्रोषिताभवति॥ क्रमेणोदाहरणानीति।
प्रोषितस्वामिनमुदाहरति। उरुरंभेति॥ कश्चिद्विरहिणीनायिका
मनुस्मरन्नाह॥ हंतेति। खेदे सानायिकाचेत्यदिउरसिसम
हृदयवर्त्ततइत्यर्थः॥ तापस्यविरहजनितस्यशांतिः कथं।
शांत्युपायमेवाभिनयपूर्वमाह॥ यस्याः नायिकायाः उर्ध्वा
दिषुसर्वत्रसंबंधः। ऊरुरंभाकदलीदगयिदष्टिरपिकमल
केशपाशः केशसमूहः पाशः पक्षवहस्तश्चकलापार्थाः
कचास्मरेइसमरः। वक्त्रंमुखं चंद्रत्लपि लेवचनममृतं॥
मध्येदेशोमंडलंविसनीपत्रं। नाभिःकूपः वलिरपित्रिव

२०१०

लिरपिसरित्॥ किंचपाणिपल्लवः॥ इत्थंशीतलसामग्र्यासत्साम
प्यमतोपिशांतिः नभवती॥ मद्भाग्यविपर्ययेतिभावः ११ मंदा
क्रांतावृत्तं॥ उपपतिप्रोषितमाह॥ यात्साइति॥ सलिलकेलि
कुतूहलायसरः सरोवरंसायाः वामदृशः सुंदरनेत्रायाः व्या
जात्मिषात्॥ किंचउपेत्यसमीपमागत्यवल्लीनिमार्गवर्त्तमाने
मपिखेनः॥ स्मितद्युतिमिश्रमत्तलतायेहकृत्तरंगास्ते॥ अंगी
कृतंकिमपिसंकेतचेष्टितंस्मरामि १२ वसंततिलकछंदः॥
वोशिकप्रोषितमाह॥ अध्वनेति॥ पुरसुदृशोविरुयायाः स्मरचे
ष्टितंस्मरामि॥ किंभूतं॥ अध्वतोनकृतः परिपतनोनिचोल
स्यवंधोग्रंथिर्यस्मिन् तत्पुनः मुषितश्चोरितोनकारोयत्र राग
तत्॥ पुनः अवक्रोकुटिलोदृष्टियानोयत्र तत्॥ पुनः प्रकटंह
सितंयत्रतत्॥ उन्नतंआस्यविंबमुखमंडलंयस्मिन् तत्॥ ८१

अध्वतादिति भाव:। ११३ पुष्पिताग्राछंद:॥ प्रसंगादन्यदपि
आह॥ अनभिज्ञ इति॥ संकेतादिचेष्टितं अभिसमंतात् नजा
नीतिस्वंभूतानायिका नायकाभास: नायकवदाभासते नमुदा
हरति॥ अन्य इति॥ कायि इदानीं वदसि॥ हे दूति शून्यसमानिर
हे वहुधा बहुप्रकारा भंगी शृंगाररचनाया योजिता कृतेत्यर्थ:। पुन:
तांबूलस्य निर्जनं जनरहितं वनं अथानंतरं॥ पुष्पव्याजं उपे
त्य प्राप्य निर्गतवति: निस्तं मयेति शेष:॥ पुन: दृष्टय: स्फुटि
ता: विकासिता:। पुन: तांबूलस्य आहरणछलेन ग्रहणमिषेण
वक्षोरुहौ स्तनौ व्यक्तौ विहितौ॥ एतेनापि उक्तप्रकारेण न वेत्ति
न जानाति॥ न हि कियता सख्य न सनायिकाभासोहास्यति॥
समभिभाषिनमित्यर्थ: ११४ प्रासंगीकमन्यदपि निरूपयति। न
वेत्ति तेन भेदा: ३ त्रि उन्मत्तादय: इत्यर्थ:॥ तस्या नायिकाया: अव

स्याभेदादुक्तादिस्तद्भेदेन भेदाः विशेषः कालिकावस्थेत्यमरः। तस्य
च नायिकस्य स्वभावः प्रकृतिस्तद्भेदेन भेदाः॥ इति भयोविशेषात्।
केन स्वभावाः इत्यत आह॥ अनुकूलत्वमित्यादि। अन्यत्रेत्यादि
स्वीकर्तव्या इत्यंतं स्पष्टं। तथाचेति॥ असंप्रदायात् प्राचीनसंप्र
दायात् एवेत्याह॥ कुत एतत् इत्याह॥ अन्येत्यादि॥ अन्यस्याः पर
स्याः समागमस्तस्य शंका विनैकस्नेहेन धूर्जत्वं वा अस्याः संभो
गचिह्नितत्वं वा नायिकाना। न तु नायिकानामित्यर्थः। प्रकृत
संप्रदायमनादृत्येत्यर्थः। तत्तद्भावने तेषां नायिकानां तास्वां
उक्तावस्थानां उद्भावने उद्घाटने रसाभास इति। शृंगारहानिः
आप्तिरिति अनौचित्यादित्यर्थः। उक्तं हि। अनौचित्यादृते नना
न्यद्रसभंगस्य कारणमिति। प्रासंगिकमन्यदप्याह। तेषा
मिति। तेषां नायिकानां नर्मणा अनुकूलता सा हि दिप्रसयसा
धुः। सपीठमर्दादिभेदात् चतुर्धा चतुः प्रकारा इत्यर्थः। कुपि

तेति ।। कुपिता चासौ स्त्री चेति तां प्रसादयता इति प्रसादकः प्रसादयिता ।
पीठं चरणौ निवेशस्थानं गृह्णतीति सा कोमलौ न व चरणौ । कथमत्र द
तादिहास्यनस्पर्शनभवतीत्सर्थः । यद्वा पीठं शृंगारादिरसरूपं मर्दः
मर्दयतीति मर्दः आली उपनीतियथेति तामुदाहरति ।। कोपमिति ।
हे मानिनि अयं कोपविधिः कः आत्मानं प्रतिकूलत्वात् कुत्सितोयं
परित्याज्य इत्सर्थः । अत एव तद्वचोयः पीयूषद्रवः अमृतप्रवा
हस्तस्य दीर्घिका तस्याः परिमलैः गंधविशेषैः मेदिनी भूमिः
आमोदिनी जायतां । अथवा हे सुंदरि कोयं विधिः आस्तां । यतः
स्पृहयालु स्पृहाशीलं इदं लोचननेत्रं मुहुर्वारं वारं व्यावर्त्तयं
ति । रज्वाकर्षमिव परावर्त्तयंती । यस्मै कांताय कुप्यसि तस्य च
कांतस्य तयावेदानि तयासहानि वंसमहे । निर्वपतपः समूहं
वितातावद्धि कोपप्रसादयष्ट्वास्य लभ्यत्वादिति भावः । यस्मै
कुप्यसीति ।। क्रुधद्रुहेर्ष्येति सूत्रेण चतुर्थी ।।१० शार्दूलवि

105

२०डी०

कौ।डितंवृतं॥ विटंदर्शयति॥ आयातमिति॥ कामस्यतंत्रंसिद्धांतंतस्य
कलाभेदास्तत्रकोविदः प्रवीणः विटः। तंत्रप्रधानेसिद्धांतेइतिवि
श्वः॥ यथेतितमुदाहरति॥ आयातइति॥ हेकृशोदरि। कुमुदेश्वरः
श्चंद्रः आयातः उदितइत्यर्थः। सर्वेश्वरः सर्वेषामीश्वरः प्रेरकः।
मारुतोवायुर्विजयते। विशेषणशीतलमंदसुगंधिरूपं॥ जय
तीत्यर्थः। विपराभ्यांजेइतिसूत्रेणात्मनेपदं॥ भैरवोभयानकः
विरहव्यथाजनकत्वात्। भृंगोभ्रमरः स्फूर्जतिइतस्ततः भंका
रशब्दंकुर्वन्भ्रमतीत्यर्थः॥ प्राणेश्वरः प्राणवल्लभोनिरंकुन
मुचति। ततः किमित्यतआह॥ एतेकुमुदेश्वरादयः सिद्धर
साः सिद्धोनिष्पन्नोरसः शृंगारोयस्मैप्रसन्न। विशिष्टः पुष्पवा
सः कामइत्यर्थः। अनवद्योत्सवः अनवद्यः अनिंद्यः उत्स राम०
वः तद्रूपव्याधिनाशकः। वैद्यचिकित्सारंभायस्यसः असौ
दृश्यमाणोमानएवव्याधितवचेतसितवमनसिकथंकेनप्र

६३

106

कारणस्यास्यति ॥ नस्यास्यती त्यर्थः । अथ चरसग्रंथेषु कमुदेश्वरः
सर्वेश्वरः भैरवप्राणेश्वरः रसेषु सिद्धेषु व्याधिनाशिष्टतीत्यर्थः ११६
शार्दूलविक्रीडितंवृत्तं । चेष्टकं दर्शयति ॥ संधानेति । संधानेन संयो
जनेन चतुरस्त्रेष्टः । यथेति तमुदाहरति ॥ साचंद्रेति । साप्रसिद्धचंद्र
वत्सुंदरमुखी नायिका सप्रसिद्धः सकलाभिः नंदसूनुः नंदगो
पतनयश्चेद्वात् । अनिर्देशात्यर्थः ॥ निकुंजगृहं समुपाजगाम ।
अत्रांतरेऽस्मिन्नवसरे तयोर्मिलनसमयेत्यर्थः । सहचरतीति
सहचरः । तरणो सूर्यकरे तीव्रसति पानीय जलस्य पानकृपे
नसरः तडागपूतस्थे । मयि स्थिते तत्मिलिनांतरायं जानन्नूप्र
स्थानंकृतवानित्यर्थः । वसंततिलकावृत्तं ११७ विदूषकं दर्श
यति । अंगादीति स्पष्टं ॥ यथेति तमुदाहरति । आनीयेति । कश्चिन्ना
यिकोऽकस्यप्रतिवदति ॥ नीरजसुखीं नायिकां शायकेऽटं शय्यासमी
पं आनीय कुचकंचुकमोचनाय उत्कंठितोऽस्मि । अत्रांतरे विदूषकेन

२० टी०

ज्ञातस्तनप्राणभर्त्रुस्तत्सरणं कुंकुटकेटनादामुहुर्वारंवारं अकारिकृ
तः तथाचरितस्याद्धु रात्रेरपि प्रभात आत्ता हास्यकारित्वात् । वसंततिल
कछंदः ॥ एवं शृंगारादि । रसं निरूप्य सात्विकभावं दर्शयति । स्वेदस्तंभे
ति । यथेति ॥ सर्वानपि विस्तरभियाएकेनेव पद्यन दर्शयति ॥ भेदावाचिति ।
कायतो सात्विकभावयुतां गोपीं पृच्छति ॥ हे सुंदरि सः प्रसिद्धः कोटिकं
दर्पलावण्यः गजेंद्रस्य तनयः पुत्रः कृष्णः त्वया किं आलोकितादृष्ट
मतः वैचिवाखिषयभेदः स्वरभेदापहतेत्यर्थः । समुज्जृंभते प्रका
शतेरतिमनो विना सर्वपदेषु योज्यं दृशो नेत्रयो जालं आनंदाश्रुकु
चतटस्वेदः अतिकंटिनमयिकुचतटप्रस्वेदयुक्तमित्यर्थः । अधरे
प्रकंपः । चुंबनलालसत्वेनाधैर्यवतो धनस्य कंपनमित्यर्थः । गंड
तटीपांडुः तद्विरहत्वयात् । कपोलावास्यलवैवर्ण्यमित्यर्थः । नंदादिति राम०
भावः । मनोलीलं नष्टचेष्टमित्यर्थः । प्रलयोनष्टचेष्टतेत्यमरः ।
नयनं प्रियो नेत्रलक्ष्म्या आलस्यं तदवलोकनव्यतिरेकेणान्यत्र प्रमा
णायोग्यत्वात् ॥ पुनश्चरणयोः संभोजडता । सकलकंमानि निरा २४

दृशास्यावलोकनंविनैवतावदवस्यानुदयादितिभावः।यत्रोपमालंकारः।
शार्दूलवृत्तं ११८ अथशृंगारंदर्शयति।।रतिःस्थायीभावोयस्यसःशृंगारः।
तथाचभरतः।रतिर्हीहश्चैसादि।सचस्रंगारोद्विविधः।द्वैविध्यप्रकारोय
स्यसः संभोगविप्रलंभरूपेणसंयोगःसमुत्कयाःस्त्रीपुंसयोरालिंगना
दिरूपःसंभोगः।विप्रलंभःविपुकारभीष्टाप्राप्तिरूपोविप्रयोगः।तत्र
संयोगोयथेतिसंयोगमुदाहरति।।वियतीति।।वियतिअंतरिक्षेजलदामे
घोविलोलति।लुलविमर्दइति।धातुः।विधुःश्चंद्रःस्खलतेयंतीतिचेष्टतेच
लति।।कपोतःपक्षीकूजतिरांष्टापते।।तारकाणांनति।समलोति।अमरवा
हिन्याःगंगायावीचिस्तरंगः।आंदोलति।आंदोलरवाचरति।तुरादर्पे
नांतलिचभावः।अस्तंगतजलदादीनामनुपभोगात्।जलदेनश्रमज
लयुतकेशपाशेनायकायाः।विधुनामुखचंद्रेनकपोतकूजनेन
कंठध्वनिः।नक्षत्रनियतेत्रुटितैःकेशाग्रथितपुष्पपातेवा।।गंगा
वीच्याःमुक्ताहारलतांदोलनडपरिवर्तमानतादमरवाहिनीतिविशे
षणं।।एतेनविपरीतरसरूपःसंयोगोध्वन्यते।।आर्याभेदगीताछंदः १२०

रं० टी०

विप्रलंभाय थेतितमुदाहरति। प्रादुर्भूतइति।। कापि सखी विरहिणां प्रियं प्रति
वदति हे विरहिन् त्वस्यघः तव पंथास्त इत्यर्थः। तद्द्रष्टुकामाः पंकेरुहदल
दृशः कमलपत्रनेत्रायाः प्राणाः कंठदेशे प्रियापतिप्रकर्षेण प्राप्नुवंति। अ
न्यद्वा अन्यदपि तव मुखविधुं मुखचंद्रं द्रष्टुं वक्षस्थलमुड्डीयगंतुं बिशिन्याः।
पद्मिन्याः पल्लवस्य छलेन कियत्क्षणं विसृजति। अन्यथा वक्षसि उड्डीयमाना
संभवात्। बिशिनी पद्मिनी मुखवृत्तस्मरः। अत्रोत्प्रेक्षालंकारः।। १२१।।
मंदाक्रांता छंदः।। विप्रलंभे चाभिलाषादयो दशावस्थाः भवंति स्वय
मेव स्पष्टयति।। तत्रेति।। तत्र तासु। संगमस्याभिलषनस्य इच्छा अभिलाषः।
यथेति। तं लक्षयति। तस्यामिति।। कश्चित्पूर्वानुरागिणी नायको वदति।
तस्यां प्रसिद्धायां रूपलावण्ययुक्तायामपि इत्यर्थः। स तनुरवसरः सोस्मरः।
तस्यां चेतो नयनं च निःपतितं मग्नं।। तत्र चेतो मानसं गुरुत्वात् लीनं बुद्ध
तं। नयनं तु लघुर्वतो भ्रमति। मध्येन स्वमग्नं नेत्रं तु दर्शनलालसं तदुप
र्येव भ्रमति इत्यर्थः। चिंतामाह।। दर्शनं च संतोषस्त्रलोतयोः प्रकारस्य
प्रतिक्रियाया जिज्ञासा ज्ञातुमिच्छा तस्याधिं तनं स्मरणं चिंता।। यथेति। तासु

राम

१६

110

हरति। मयेति। दर्शनं मयास्मिन् कुंजोपकंठे कुंजसमीपेऽद्य कलकंठानां कोकिल
नां नादो विधेयः कर्त्तव्यः यतः राधा कर्त्ता मधोर्वसंतस्य विभ्रमं भ्रांतिमा
वहति। नेत्रोत्सवतोरणानि। नेत्रे इतस्ततश्चालितेव वसंतदर्शनार्थं
ते एव तोरणानि चंदनमाला कुर्वंति विभ्रमो भ्रांतिः हावयोरितिमेदि
नी॥ इंद्रवज्रोपेंद्रवज्रयोरुपजातिः॥ १२२॥ अथ स्मृतिं दर्शयति॥
श्रियाश्रितेति॥ श्रियं दृष्ट्वा तदाश्रितायाश्चेष्टा तया उद्बोधितो यः संस्का
रस्तज्जन्यं ज्ञानं स्मृतिः। यथेति। तमुदाहरति। रामइति॥ लक्ष्मणस्य
यद्दीर्घदुःखं शक्त्याघातरूपं तेन न चकितो रामो व्यथादुःखं धत्ते।
नेत्रं चक्षुषि स्तनधातोरुसर्थः॥ किंतु विदेहराजो जनकस्तस्य तनयां
सीतां भयो वारंवारं स्मरन् वर्त्तते। तिष्ठत्यर्थः। किंभूतो रामः वार्त्ता सी
वर्त्तेन वार्त्ताभ्रमेण विवर्त्तमानो दहनोऽग्निस्तद्वत् क्रूरैः कामसंतापैः
क्षीणः शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं १२३ गुणकीर्त्तनं दर्शयति॥ विरहे
ति। विरहो सर्वकाविषये यत्प्रशंसायाः स्फुते प्रतिपादनं गुणकी।

र्त्तनंसंभोगोपिगुणकीर्त्तनपरिहासापविरहकालीनेतिविशेषणं।यथे
ति॥तमुदाहरति।स्पर्शइति।काश्चिद्विरहेवदति।हेस्मरत्वस्पर्शनैः
दर्शितव्यापारश्चैतस्याःनायिकायाःस्तनतटस्पर्शःवीक्षणं।
दर्शनव्यापारश्चैतस्याःवक्रवीक्षणं।समयःकालपायनश्चैत
स्याःकेलिकथालापसमर्थोभवतिसर्वत्रयोज्यं॥अनुष्टुप्छंदः १२८
उद्वेगंदर्शयति।कामक्लेशेति।कामक्लेशेनजनितंयत्सकलविषयक
हेयत्वज्ञानंसउद्वेगः।यथेतिमुदाहरति॥काचित्विरहेवदति।इं
दुवच्चंद्रमंडलंगरलद्रुमस्यविषवृक्षस्यकंदमूलं॥किंचवसंतःकर
लैववारिजंकमलंतस्यवारणःगजइववसंतेहिकमलानामभा
वोभवतीतिकिंचरजनीरात्रिःस्मरभूपतिःकामराजः।कृपणी
शस्त्री।कृपाणीकर्त्तरीसमेसमरः।प्रस्तुतमाह।हेविधातःअ राम०
तःपरंकिंकरणीयं।एतेषांअसह्यत्वादितिभावः।औपछंदसिकं
वृत्तं १२९ प्रलापंदर्शयति।प्रियाश्रितमपिप्रियाश्रितोयःक ५६

ल्पानिककल्पना।वियुक्तोव्यवहरः प्रलापः।प्रलापोनर्थकंवचः।इ
स्मरः।अतः करणमनसोविक्षेपव्यापारः।तस्यविक्षेपस्यनिदानका
रणंउत्कंठाऔत्सुक्यं।यथेतितमुदाहरति॥अद्धिषइति॥कांचित्सखीं
वदति।अयमेचक्षुर्नेत्रंअद्धिषवीक्षणं॥नद्वयोवीक्षणंपप्रभून्मत्।
किंकरिष्यति॥मनःश्रद्यापियाज्यं।किंच।मनः नद्वयोः संमिलनंयत्र
तत्।किंच।पाणिर्हस्तअहाहासंस्पर्शनंनद्वयोः स्पर्शनंयत्र।तदपि
असतिरिक्तानांचक्षुरादीनांकाकथाभविष्यतीत्यर्थः॥१२७॥अ
नुष्टुप्छंदः॥उन्मादंदर्शयति॥औत्सुक्यसादि।औत्सुक्यंकालासहि
ष्णुत्व॥संतापः संज्वरः आदिना भ्रमादिएकैकारितोयामनोविपर्या
सोव्याकुलतानतः समुत्थितोप्रियायाभ्रांति।फलितफलमिति।कांतोना
यिकः अमृतांशोश्चंद्रस्यप्रतिबिंबं।प्रेक्ष्य अवलोक्यमृगाक्ष्याः ना
यिकायाः मुखमिति।किमिदंमुखंइतिपरिहासंकर्त्तुंअभ्युद्यतोभूत्॥
अथानंतरंशिथिलितवाचः॥सत्त्ववाक्यायाः मानंआशंक्यपुल
कानिरोमांचानिभजतइतितेनपाणिपंकरुहेणहस्तकमलेनस्व

तोरताव्यापारनिरर्थकउद्यमसउन्मादः।व्यापारोपिकायिकोदैशिको
वाचिकोवाऽभवस्व।तत्रकायिकोयथेति॥कायिकमुदाहर वं० १०

शति॥अनुनयार्थमिति भावः॥अत्र संशयालंकारः॥मालिनी वृत्तं॥१२८॥ वाचिको
यथेति। वाचिकमुदाहरति। करेविधिरिति। रे पिधाहे चंद्र किं दूष्यसि। मृगदृ
शानायिकाया मुखं अद्वितीयं निरूपमं॥पुनः रे कंदर्प कामिक किं दूष्यसि।
मृगदृशः एतत् दृगंबुजं नेत्रं कमलं अन्यत् तव पुष्पवाणत्वात् एतत् कम
लेन भवतीति किं गर्वं आवहसी स्मरणीय १२९ मन्यदेतत्। भ्रंकारमा
वहसि भ्रं गततनुर्नतादृक कर्माणि धिक् पुनरीदृशात मीसर्थः॥रे भ्रं
गभ्रंकारं किं आवहसि॥यतः तादृकता शीततनुस्तनोकृशांगीने सर्थः॥
पुनः कर्माणि व्यापारान् धिक् निंद्यामीसर्थः॥ कृपुनः ईदृशां तत्सदृशा इ
तणीय दर्शनीयं॥वास्त्विसर्थः॥वसंततिकवृत्तं १२९ व्याधिं दर्शय
ति॥मदनवेदनेति॥मदनवेदनासमुथ्थायः संतापः कर्ष्यादिदोषः
सव्याधिपृथ्वेति तमुदाहरति॥कोदंडमिति॥कापि दूती नायिकं प्रति
वदति॥भोस्वामिन् कामस्य कोदंड धनुः विशिखो बाणः मनो निव राम॰
सति॥मनसि वा निवसति त्रयं इति त्रितयं॥इयं तयो समुन्मीलती स
मुज्जृंभते॥तस्यापि भ्रू वल्ली भ्रूलता यत् तन धनुः तया नयनांचल
नेत्रकोणः एतेन विशिखः तेमनसि वासत्रयं इति त्रितयं॥इयंतयोः को

मसख्यासाम्यविधौकोदंडाद्धिसमत्वेन्नभवति ॥ सतितथागमत् ॥ अवस्था
भेदस्त्वितांश्रमक्रियतांयथाग्रमतसखीतनुतांकृशतांतन्वती ।विस्तारयं
तीअतनुतांअनंगत्वंगच्छति ।यथाकामोऽनंगस्तथैवनस्यादित्यर्थः ॥ शा
र्दूलवृत्तं ॥ १२० ॥ जडतांदर्शयति ।विरहेति ॥ विरहस्यप्रथापीडातस्या
आविष्कारामात्रेणवव्यंग्ययं ॥ जीवनावस्थानात्तज्जडताजडभावः ।
यथोनतमुदाहरति ।पाणिरिति ॥ काचिद्दूतीनायकंप्रतिवदति ।कृष्प
तोस्तस्याःपाणिः ।निरवकंकणःनिरवेशब्दरहितंवलनाभावात्कंक
णंयस्मिन्सस्तथास्तनतटीनि ।कंपमानेअंशुकंयस्यांसाः ।तथादृ
ष्टिःनिश्चलाःतारकाःयस्यांसा ।तथाकुंडलंकर्णभूषणंनिस्तांडव
तांडवंनृत्यंवल्गीडारहितमित्यर्थः ।यदितेनामस्मरणेननमःसख्यु
च्चरितेनकेपिअन्तःपुलकानांभारोमांचाद्भमोनसमुज्जृंभते ।नकी
शतं ।तर्हिचित्रार्पितयाचित्रलिखितयासमंसहकोभेदोभवेनकोपी
त्यर्थः ॥ शार्दूलविक्रीडितवृत्तं १२१ निर्धनेसामंगलात्वाचोदाहृतंउदाहृ
तो ॥ अथप्रियालोकनप्राप्तोएतावस्थाजायतेअतस्तद्दर्शनंवहुवि

115

रं॰ दी॰

पमिसात्॥ स्वप्नेति। स्वप्नश्चित्रेच साक्षाच्चे तेषां भेदेन दर्शनं त्रिधा त्रिप्रकार
मित्यर्थः। अपूर्वदर्शनं यथेति तमुदाहरति। मुक्ताहारमिति। हे सखि प्रियस्व
प्ने वकुलमुकुलैर्भूषणं दधानः कोयं चौरो मम हृदयं अहरत् नजंचारश्री
मः नज्ञानामिमः यतः तावत् वाक्यालंकारे॥ कंचणीरः मुक्ताहारं च हस्तात्
कंकणं नैवा अपि वा कर्णात् स्वर्णाभरणं नैव नीतवान्नीति हारादिषु सर्वत्र
संबंधः॥ मंदाक्रांताछंदः॥ १२२॥ चित्रदर्शनं यथेति। तमुदाहरति॥ नी
वीमिति॥ बालापटे विलिखितं विशेषणं चित्रदर्पितं चित्रं विलोक्य पुर
वपूर्ववत्नमोचयत्॥ पुनर्नखेन उरसि जं स्तनं विलिखेत्। कुचपुनः
अकस्मात् अलक्षितदर्शनेन दंतच्छदं अधरं दशति। इयं अनेन प्रकार
ण विहारशाकानज हारनसक्रवती। वसंततिलकवृत्त १२३ साक्षाद्द
र्शनं यथेति॥ तमुदाहरति। चेत इति। हे चेतः चंचलता त्वं चापल्यं त्य
ज। हे प्रियसखि व्रीडा लज्जमानपीडया वांछितभंगादिति भावः। हे भ्रा
तः निमेष हे त्वं मुंच। त्वा॰ पिप्रनैस्यैतदर्शनांतरायादिति भावः। काम
मदनक्षणं क्षमस्व तां मनसः पीडाकरणादित्यर्थः। यतमर्द्दिनं हेपिपछ॥ राम॰
कर्णयोः कुवलयकमलं करे वराद्धानः सप्रसिद्धः अयमिमनुभवे १८

116

नसुंदरोदामोदरः दामउदरेयस्यसः श्रीकृष्णः। यशोदायाः किस्मिंसराधे
दाम्नाउलूखलेबद्धत्वात् तदंकितोदरत्वेनभक्ताधीनत्वदर्शिता। मेमम
लोचनगोचरोभवतिनेत्रविषयोभवतीत्यर्थः॥ शार्दूलविक्रीडितंवृत्तं॥१२४॥
एवंग्रंथंकृत्वाकवीन्प्रतिवदति॥ माध्वीकेति। हेकवयः काव्यकर्तारः
ममकृपपारसयुक्तमंजरीमंजरीवमंजरीकर्णभूषणंकुर्वंतुकिंभूतामा
ध्वीकमधुतस्यस्पंदः प्रबतांतस्यसदोहः संमूहस्तेनसुंदरीसर्वतः क
मनीयामित्यर्थः॥ अनुष्टुप्छंदः १२५ पित्रादिकंप्रकाशयन् ग्रंथसमा
प्तिंकरोति॥ तातइति॥ यस्यकविकुलालंकारचूडामणिर्गणेश्वरस्तस्य
पिता॥ पुनः यस्यसुरसरित्गंगातस्याः कल्लोलैः किर्मीरिताचित्रिता
विदेहभूः भूमिर्देशः तैर्मुक्तदेशइत्यर्थः। तेनभानुनाकविनास्वकृतेन
यत्नेनप्रयत्नेनयाजिताकृतेत्यर्थः॥ किंभूतायावाग्देव्याः सरस्वत्याः श्र
सौकर्णयत्पारिजातकुसुमं॥ कल्पतरुपुष्पंतस्यस्पर्द्धांकरोतीति॥१॥
विद्वद्वृंदविपुलः श्रीमान्नृसिंहोभवन्वृद्धः श्रीहरिवंशउत्तमगुणग्रा
मैकभूस्तत्सुतस्तत्सुतस्यकृतिस्त्वेयंवितनुतांगोपालनाम्नः श्रियं

117

श्रीकृष्णस्यपदारविंदमकरंदानंदचेतोलिनः ॥२॥ मत्सरपरिहृतमनसां
सुधियांपुरत प्परिश्रमलेषा ॥ रसिकललाटतटस्थारम्यारसिकरंजनी
टीका ॥३॥ ७॥ इतिश्रीवराभट्टकचरणाशरणगोपालभट्टकृतारसि
करंजनीटीकासंपूर्णम् ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ शुभंभवतु ॥ ७॥
हेंपुस्तकराजेश्रीदाजिबाबूट्टीवास्तव्यशीताबरडीयाहीचजाणीजे
स्वार्थपरोपकारार्थलिखणकरवीलेअसेकोण्हेआभीलाषाकेल्यास
रौरवकल्पवरीभोगणेंलागेलहेससमानीजे ॥ श्रीशालीवान्स
के १७६७ वीश्वावसुनामसंवत्सरे दक्षिणायने हीमंतऋतू मा
सोत्तममासे कार्तिकमासे कृष्णपक्षे द्वीतियायां भानूवासरे च
तुर्थप्रहरेसमाप्तः श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ग्रंथसंख्या १२९९ ॥

राम०

KKSU LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1671
Dist Nagpur

```
[OrderDescription]
,CREATED=25.09.20 14:55
,TRANSFERRED=2020/09/25 at 15:10:40
,PAGES=118
,TYPE=STD
,NAME=S0003730
,Book Name=M-1671-RASIK RAJANI TIKA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
```

```
FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
```

```
FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
```

```
FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
```

```
FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,
```